

Bir Osmanlı Kadısının Gözüyle Siyaset: *Letâifü'l-efkâr ve kâşifü'l-esrâr* Yahut Osmanlı Saltanatını Fıkıh Diliyle Temellendirmek

Yrd. Doç. Dr. Özgür KAVAK*

Öz

Bu çalışma, bir Osmanlı kadısı olan Hüseyin b. Hasan es-Semerkandî'nin Arapça olarak muhtemelen 935/1529 yılında kaleme alıp *Letâifü'l-efkâr ve kâşifü'l-esrâr* adını verdiği ve Kanûnî Sultân Süleyman devri vezir-i azamî İbrahim Paşa'ya ithaf ettiği ansiklopedik mahiyetteki eser çerçevesinde Osmanlı siyaset düşüncesinin fıkıh ilmiyle irtibatlı eserlere sahip olup olmadığı noktasındaki belirsizliğe ışık tutmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı siyaset düşüncesi, siyasî-fıkıhî ahkâm, adalet, hilâfet.

The Politics from the Perspective of an Ottoman Judge: *Latâif al-afkâr va kâshif al-asrâr* or an Explanation of the Ottoman Sultanate from the Perspective of Islamic Jurisprudence Abstract

The study aims to enlighten the question of whether there is a study penned from a *fiqhî* approach in the literature of Ottoman political thought or not. Methodologically, the study focuses on an encyclopaedic book, *Latâif al-afkâr va kâshif al-asrâr* written in Arabic probably in 935/1529 by Husain bin al-Hasan al-Samarqandî, an Ottoman judge, and dedicated to Ibrahim Pâshâ, Grand Vizier of Sultan Sulaymân the Lawyer.

Keywords: Ottoman political thought, politico-juridical *ahkâm*, justice, caliphate.

Esbâb-ı siyâset yedi adettir denilmiştir: *Akul, hilim, namuslu bir yaşam, emâneti edâ, doğruluk, ilim ve cömertlik*. Bazıları bunlara *sabır, tevâzu ve erdemli olmayı* eklemiştir. Böylesi [esbâb-ı siyâset] on adette kemâl bulmuştur.

Hüseyin b. Hasan es-Semerkandî**

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

** Hüseyin b. Hasan es-Semerkandî, *Letâifü'l-efkâr ve kâşifü'l-esrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttâb, no: 698, vr. 62a.

Eser bundan sonraki atıflarda, "Semerkandî, LE" şeklinde gösterilecektir. LE'nin bizim incelemeye esas aldığımız nüshası Rebülâhîr 1031 (Şubat/Mart 1622) tarihinde istinsah edilmiş olup varak adedi 1^b-97^b şeklindedir. Müstensihî bilinmemektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin varlığından söz ederek siyaset düşüncesi açısından inceleyen ilk kişi Hüseyin Yılmaz'dır. *The Sultan and the Sultanate: Envisioning Rulership In the Age of Süleymân The Lawgiver (1520-1566)*, (doktora tezi), Harvard University, Massachusetts 2005, s. 68-70.

I.

“Osmanlı siyaset düşüncesi” olarak nitelenebilecek müstakil bir alandan bahsetmek mümkün müdür? Yüzyılları aşan bir zaman diliminde, binlerce kilometrekare toprağa ve milyonlarca insana hükmeden Osmanlıların yönetim kademesindeki ricâl hangi siyasî metinlerden beslenmekteydiler? Bu metinlerin Osmanlı öncesi İslâm siyaset düşüncesiyle irtibatını kurmak mümkün müdür? Siyasî düşüncüyü oluşturan teorik metinlerin yanında bizzat günlük siyasetin içerisinde yer alan kişilerin yazdıkları eserler bir bütün halinde ele alındığında nasıl bir manzara ortaya çıkabilir?

Henüz emekleme aşamasında olan Osmanlı siyaset düşüncesi araştırmaları, bu çerçevedeki sorulara derinlikli cevaplar verecek nitelikli çalışmalardan yoksundur. Zira bu sahadaki araştırmaların seyrini belirlemesi muhtemel yazma halindeki çok sayıda eser gün yüzüne çıkmamıştır. Bu sebeple bu alandaki yorum ve değerlendirmeler daha ziyade “inhibit literatürü” olarak nitelenmesi mümkün olan sınırlı sayıdaki metin üzerinden gerçekleşmektedir.¹ Bu durum ise Osmanlı siyaset düşüncesinin çok boyutluluğunu ve derinliğini yansıtmaktan uzak neticelere ulaşılmasına yol açmaktadır.²

Bu çalışma, bir yandan bu sahadaki araştırmalara katkısı olacak bir yazma eseri tanıtmaya amacı güderken, öte yandan Osmanlı siyaset düşüncesinin fıkıh ilmiyle irtibatlı eserlere yer verip vermediği noktasındaki belirsizliğe ışık tutmayı hedeflemektedir. Bu vesileyle yukarıda yer alan sorular arasına yerleştirilmesi mümkün olan “Osmanlı Devleti’nde Mâverdi, Ferrâ, Cüveynî, İbn Cemâa ve İbn Teymiyye gibi âlimler seviyesinde siyâsî-fikhî ahkâmı konu edinen bir metin kaleme alan âlimin var olup olmadığı” hususunun sorgulanması bu makalenin temel “meselesi” arasında yer almaktadır. Bu mesele, bir Osmanlı kadısı olan³ Hüseyin b. Hasan es-Semerkindî’nin Arapça olarak muhtemelen 935/1529 yılında⁴ kaleme alıp *Letâifü’l-efkâr ve kâşifü’l-esrâr* adını verdiği ve Kanûnî Sultân Süleyman devri vezir-i azamı İbrahim Paşa’ya (vezir-i azamlık müddeti: 1523-1536) ithaf ettiği⁵ ansiklopedik mahiyetteki eser çerçevesinde irdelenmeye çalışılacaktır.

¹ Bu literatürü oluşturan eserler ve bunların yorumlanmasında ortaya çıkan bazı problemler için bk. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı’da Çözülme ve Geleneği Yorumcuları: (XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıl başlarına)*, İstanbul 2005; Erol Özvar, “Osmanlı tarihini dönemlendirme meselesi ve Osmanlı nasihat literatürü”, *Dîvân*, sy. 7 (1999/2), s. 135-151.

² Osmanlı siyaset düşüncesi yazımına dair yaklaşımları ele alan kapsamlı bir inceleme için bk. Hüseyin Yılmaz, “Osmanlı Tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar”, *TALİD*, I/2 (2003), s. 231-298.

³ Semerkandî, kadılıkla ilgili değerlendirmelerini aktardığı kısımda, kendisini Hz. Peygamber’in “Kadılar üç bölüktür, iki bölümü cehennemde, biri cennettedir” hadisinde zikredilen “cennetlik kadılardan” kılmasını Yüce Allah’tan temenni etmektedir, bk. *LE*, vr. 4b. Hadis için bk. İbn Mâce, “Ahkâm”, 2-3; Ebu Dâvûd, “Akdiye”, 1-3.

⁴ Semerkandî, halifelerin tarihini anlattığı kısımda 935/1529 yılına kadarki gelişmeleri ele aldığı ifade etmektedir, *LE*, vr. 7a.

⁵ Semerkandî, *LE*, vr. 2a.

Beş bölüm ve altmışbeş fasıldan oluşan kitabın bölümleri a) “Siyaset,” b) “Hz. Adem’den 935 yılına kadar Haremeyn-i Şerîfeyn’deki halifelerin tarihi,” c) “Edebiyyât,” d) “Övülen ve yerilen huylar” ile e) “Mahlûkâtın acâyibine ve mevcûdâtın garâyibine dair” başlıklarını taşımaktadır. Eserin belli başlı özellikleri arasında kimi fasıl başlarında ele alınan başlıkla ilgili âyet ve hadislerin zikredilerek, konunun hikmet ehline ait sözlerle zenginleştirilmesi ile aralarında İslâm öncesi dönemde yaşamış olanların da bulunduğu tarihi bazı figürlerden yapılan nakillere yer verilmesi⁶ gibi klasik dönem siyaset metinlerinin büyük çoğunluğunda görülen yazım özellikleri yer almaktadır. Kitabın kaynaklarını birebir tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, müellifin özellikle tarihî malumatı aktardığı kısımda yer verdiği müellifler arasında İbn Kesîr (ö. 774/1373),⁷ İbn Asâkir (ö. 571/1176),⁸ İbn Hallikân (ö. 681/1282),⁹ Dârânî (ö. 764/1363)¹⁰ ve Sibt İbnü'l-

⁶ Bu isimlerin atf sıklığına göre sıralanışı şöyledir: Ali b. Ebî Tâlib, vr. 5b-6a, 61a, 62a-b, 63a, 66a-b, 77a, 78a-b, 81a-b, 85a, 86a-b, 89a; Eflatun, vr. 63a, 64a, 66b, 68a-b, 69a, 70a, 75a, 78a-b, 80a, 82a-b, 83b, 84b, 85b; el-Hakîm, vr. 63a, 63b, 64a, 66a, 67a-b, 69b, 73b, 74a-b, 75a, 76b, 80a, 81b, 89b; Hasan el-Basrî, vr. 7a, 60b, 61a, 62b, 63b, 70a, 81b, 85a, 86a, 87a-b; İbn Mu'taz, vr. 60b, 63a, 66b, 68b, 69b, 73b, 74a, 75b, 77a; Aristo, vr. 63a, 64a, 65a, 67a, 70a-b, 78a, 84a, 85b; Cafer et-Tayyâr, vr. 62a, 69a, 73a-b, 75a, 82a, 85a; Lokman, vr. 5b-6a, 11a, 61a, 73a, 74a; Hz. Ömer, vr. 7a, 62b, 65a, 77b, 78a, 97a; Ömer b. Abdülaziz, vr. 7a, 63a, 68b, 73a, 82a-b; Galinus, vr. 66a, 69a, 70a, 74a, 75a, 77a; Büzürcmîhr, vr. 66a, 68b, 70a, 82a, 84a, 85b; Şafîî, vr. 6a, 65a-b, 88a, 91a; Câhîz, vr. 61b, 66a, 69b, 70b, 96a; Ebu Hanîfe, vr. 64a, 65b, 72b, 85b, 86a; Hz. Ebu Bekir, vr. 62b, 67b, 78b, 84b; Bukrat [Hippocrates], vr. 75b, 76a, 83b, 90b; Muâviye, vr. 77a, 79a-b, 82a; Abdullah b. Abbas, vr. 66a, 69a, 87a; Harun er-Reşid, vr. 2b-3a, 72a; Hz. Âişe, vr. 71b, 85a-b; Hz. Osman, vr. 72a-b, 79a; Mansûr, vr. 79b, 80a, 82a; el-Me'mûn, vr. 81a, 84b, 86b; Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, vr. 86a-b, 91a; A'rabî, vr. 63a, 64b; Erdişir, vr. 65b, 68a; Said b. Cübeyr, vr. 66b, 69b; Abdullah b. Zübeyr, vr. 72b, 75a; Muhammed b. el-Hanefiyye, vr. 73b, 83a; Scâlebî, vr. 74a, 84b; Hâtem et-Tâî, vr. 75b, 76b; Hz. Hasan, vr. 76a, 86a; Hz. Hüseyin, vr. 80a-b; eş-Şa'bî, vr. 81a, 85b; Nevevî, vr. 87a, 88a; İskender, vr. 91b, [Zülkarneyn], 92b; Abdulah b. Ziyad, vr. 97a-b; Abdullah b. Mes'ûd, vr. 62b; Mahmud el-Vezzak?, vr. 62b; Saïd b. Müseyyeb, vr. 65a; İbn Rûmî, vr. 65b; Kays b. Zübeyr, vr. 65b; el-Müzeriyânî, vr. 65b; Entûşirvan, vr. 68a; el-Mehdî, vr. 68b; [Yahya b. Halid] el-Bermekî, vr. 69a; Cafer es-Sadık, vr. 70b; et-Temîm, vr. 70b; Musab b. Zübeyr, vr. 71a; el-Mansûr, vr. 71a; Dînâr b. Abdullah, vr. 71b; Mûtevekkil, vr. 71b; Rebî' el-Âmirî, vr. 72b; Ebu Zer el-Gifârî, vr. 75a; Yahya b. Ziyad, vr. 76a; Hammad b. Acer?, vr. 76a; Beşşâr b. Berd, vr. 76a; Adiy b. et-Tâî, vr. 76b; Ebü'l-Feth, vr. 78a; Abdurrahman b. Afv, vr. 79a; İbn Sîrîn, vr. 81b; Hârîse b. Kudâme, vr. 81b; Zeyd b. Ali, vr. 82b; Ebü'l-Fazl el-Cevherî, vr. 83a; Mâlik b. Dînâr, vr. 83b; Hasan b. Sâbit, vr. 84a; Abdullah b. Ebü Bekir, vr. 85a; A'meş, vr. 85b; Bâyezîd el-Bistâmî, vr. 85b; Cüneyd el-Bağdadî, vr. 85b; Seriy es-Sakatî, vr. 85b; Süfyân es-Sevrî, vr. 86a; Ebu Yusuf, vr. 86a; Kufî, vr. 86a; Muhammed el-Gazzâlî, vr. 86a; Ebu İshak eş-Şirâzî, vr. 86a; İmam Mâlik, vr. 86b; el-Câmî, vr. 86b; Muhammed el-Hanbel, vr. 86b; Abdülkadir Geylânî, vr. 87a; Dahhâk, vr. 87b; eş-Şeyh İmâdüddîn, vr. 87b; Vehb b. Münebbih?, vr. 88a; Muhammed b. Zekeriyya, vr. 93a; Amr b. el-Âs, vr. 95a; Abdülaziz b. Mervân, vr. 95a; Sad b. Ebî Vakkas, vr. 97a; Velid b. Abdîmelik, vr. 97b. Eserde ayrıca Tevrat'tan (vr. 5b, 78a) ve Hz. İsa'dan (vr. 82a) da nakil yapılmaktadır.

⁷ Semerkandî, *LE*, vr. 15b. Müellif, muhtemelen İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye* (c. I-XIV, Beyrut 1386/1966) adlı, İslâm'ın başlangıcından 767/1365-66 yılına kadarki olayları kronolojik sırayla anlatan İslâm tarihi eserini kullanmaktadır.

⁸ Semerkandî, *LE*, vr. 21a-b, 22a, vr. 25b. Semerkandî'nin kullandığı eser muhtemelen, Dımaşk, Halep, Ba'lebek ve Sayda gibi Suriye şehirlerinde yaşamış bazı önemli şahsiyetler hakkında da bilgi veren *Târîhu medîneti Dımaşk* (c. I-XIX, Amman ts.) adlı kitapır.

Cevzî (ö. 654/1256)¹¹ yer almaktadır. Bu kısmın dışında kendisinden nakilde bulunulan müellifler arasında Zemahşerî (ö. 538/1144),¹² Hârizmî [el-Bîrûnî] (ö. 453/1061),¹³ Semerkandî¹⁴ ve Taşkoprüzâde (v. 968/1561)¹⁵ bulunmaktadır. Yine özellikle Şâfiî ve Hanefî mezhebine ait görüşlere yer verilmesinden, isimleri metin içerisinde yer almasa da, fûru-i fikh kitaplarının kaynak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Birbirinden farklı birçok konuyu bir arada ele alan eserin, teamüllere aykırı bir şekilde Vezir-i azam olan İbrahim Paşa'ya¹⁶ Osmanlıların âlem tasavvurunu bir bütün halinde vermeyi hedeflediğini ve bu sebeple ansiklopedik bir mâhiyet arz eden bir başucu kitabı olarak tasarlandığını söylemek mümkündür.¹⁷

Letâifü'l-efkâr'ın "Siyaset" başlıklı ilk bölümü aşağıda geniş bir şekilde ele alınacaktır. "Hz. Âdem'den 935 yılına kadarki halifeler" hakkında bilgi veren ikinci bölüm ise Yavuz Sultân Selim ve Kanûnî Sultân Süleyman'ı da halifelerin arasında sıralamasıyla bir yandan Osmanlı siyasî tarihini dünya tarihine eklemelerken, öte yandan bahsi geçen iki Osmanlı sultânını ilk insandan bu yana hükümran

⁹ Semerkandî, *LE*, vr. 26a, 33a, 38a, 96a. Semerkandî, İbn Hallikan'ın *Vefeyâtü'l-a'yân* adlı, İslâm'ın başlangıcından itibaren herhangi bir sahada meşhur olan kişilerin biyografilerini içeren eserini kullanmış olmalıdır. Eser matbudur. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebna'î'z-zamân* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), I-IV, Kahire 1367-69/1948-50.

¹⁰ Semerkandî, *LE*, 25b. Semerkandî, müellifin *Uyunü't-tevârih* kitabına atıfta bulunmaktadır: Salâhuddin Muhammed b. Şakir ed-Dârânî, *Uyunü't-tevârih* (nşr. Hüsameddin Kudûsî), Kahire 1980.

¹¹ Semerkandî, *LE*, vr. 36b. Semerkandî, İbnü'l-Cevzî'nin Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihini konu alan *Mirâtü'z-zamân* adlı eserine atıfta bulunmaktadır. Eser matbudur: Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân* (nşr. Ali Sevim), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1968.

¹² Semerkandî, *LE*, vr. 60a. Zemahşerî'den "Zekânın övgüsüne dair" başlıklı fasılda alıntı yapılmaktadır.

¹³ Semerkandî, *LE*, vr. 92a-b. el-Harizmî [el-Bîrûnî]'den "Kara ve denizdeki acayip mahlukâta dair" başlıklı fasılda alıntı yapılmaktadır.

¹⁴ Semerkandî, *LE*, vr. 92b. "Kara ve denizdeki acayip mahlukâta dair" başlıklı fasılda Zülkarneyn'in yetmiş farklı dil bilen bir topluluk hakkında bilgi toplama çabasına dair bir alıntı yapılmaktadır.

¹⁵ Semerkandî, *LE*, vr. 94b. Müellif, *Nevâdirü'l-ahbâr*'dan "Garip hadiselerine dair" başlıklı fasılda alıntı yapılmaktadır.

¹⁶ İbrahim Paşa ve dönemi için bk. Ebru Turan, *The Sultan's Favorite: İbrahim Pasha and the Making of the Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Süleyman (1516-1526)*, (doktora tezi), Chicago Üniversitesi, Chicago, Illinois 2007, s. 106-239.

¹⁷ Bu yönde bir tespit için bk. Hüseyin Yılmaz, *The Sultan and the Sultanate*, s. 68.

Semerkandî, hem Sultân Süleyman ve hem de İbrahim Paşa için oldukça mübalağalı sıfatlar da sıralamakta, "Dünya üzerindeki en büyük emirlerden olup Arap ve Acem meliklerinin yöneticisi mesabesindeki Sultân Süleyman'ın" veziri olduğunu ifade ettiği İbrahim Paşa'yı, "İkbal ve şeref sahibi, âdil, doğru fikirli, saltanatı ayakta tutan kişi, cesur ve kahraman bir devlet adamı" gibi hasletlerle anmaktadır, bk. *LE*, vr. 57b, 58b. Teamüllere aykırı bir şekilde Osmanlı vezir-i azamı olduğu için devlet ricâlî arasında ciddi muhalifleri bulunan İbrahim Paşa hakkında bu ifadelerin kullanılması müellifin Paşa'nın destekçileri arasında yer aldığı da göstermektedir.

olan meşrû halifeler arasında zikretmesiyle ayrıca önem arz etmektedir. Bu kısımda her halife/sultân için yapılan yorumlar, müellifin nazarında halife-de/sultânda bulunması gereken hasletler ile bulunmaması gereken vasıfların neler olduğu hakkında da fikir vermektedir.¹⁸ Eserin bu kısmının tafsilatlı tutulmasında, müellifin bahsi geçen hedeflerinin yanı sıra, İbrahim Paşa'nın "tarihe son derece meraklı"¹⁹ bir devlet adamı olarak tanınmasının da etkisi olabilir.²⁰

Kitabın en kısa bölümü "Edebiyyât" başlığını taşıyan üçüncü bölümdür. Müellifin, devlet başkanlarında bulunmasının uygun olduğunu ifade ettiği "sözü yerli yerince kullanma" özelliğine dair değerlendirmelerin bulunduğu bu bölümde ayrıca, aklın ve zekânın değerine dair açıklamalara ve özellikle siyasi yaşama dair hikmetli sözler içeren bir dizi nükteye yer verilmektedir.²¹

Kitabın en fazla fasıl içeren dördüncü bölümü "Övülen ve yerilen huylara dair" başlığını taşımaktadır. Otuz dokuz fasıldan müteşekkil bu bölümde müellif, İslâm ahlâk düşüncesinin adeta muhassalası olacak değerlendirmelere yer vermekte ve önemli bir kısmı siyasetçilerin faaliyetlerini doğrudan ilgilendiren temel ahlakî özellikleri sıralamaktadır.²² Burada yer verilen fazilet ve reziletler, eserin

¹⁸ "Hz. Adem'den 935 yılına hadar Haremeyn-i Şerifeyn Halifelerinin Tarihi" başlıklı ikinci bölümde [7a-59a] şu fasıllar yer almaktadır: 1. Fasıl: Yaratmanın başlangıcı [7a-8b], 2. Fasıl: Zaman hakkında [8b-9a], 3. Fasıl: İnsanlığın babası Hz. Adem'in hilâfeti [9a-34b], 4. Fasıl: Mehdiyye imamlarına [Fatımiler] dair [34b-38a], 5. Fasıl: Eyyübi Devleti'ne dair [38a-40a], 6. Fasıl: [Memlük] Türklerinin devletlerinin başlangıcına dair [40a-46a], 7. Fasıl: [Memlük] Çerkezlerinin [devletlerinin] başlangıcına dair [46a-55a], 8. Fasıl: Sultân Selim Han'ın cülusunun başlangıcına dair ve devamında Sahib-kırân Süleyman Han'ın cülüsü [55a-59a].

¹⁹ Feridun Emecen, "İbrahim Paşa, Makbul", *DİA*, XXI (İstanbul 2000), 335.

²⁰ Eserin bu kısmını konu alan müstakil bir inceleme için bk. Özgür Kavak, "Zaman Osmanlı'ya Doğru Akarken: Bir Osmanlı Âliminin Penceresinden Dünya Tarihi", *Hece*, sy. 186-188, (2012), s. 463-469.

²¹ Üçüncü bölümün [59a-61b] üç faslı şöyledir: 1. Fasıl: Edebiyyâta ve akl-ı selimin ve üstün zihinlerin medhine dair [59a-60a], 2. Fasıl: Zekâyâ dair [60a-b], 3. Fasıl: Edebî nüktelere dair [60b-61a].

²² Dördüncü bölüm: Övülen ve yerilen huylara dair [61a-86b]: 1. Fasıl: Ahlak-ı hasene hakkında [61a-62a], 2. Fasıl: Hayâ'ya dair [62a-b], 3. Fasıl: Tevâzu hakkında [62b], 4. Fasıl: Söz-fiil uyumsuzluğunun zemmine dair [62b-63a], 5. Fasıl: Riyânın zemmine dair [63a-b], 6. Fasıl: Kötü huyun zemmine dair [63b], 7. Fasıl: Koğuculuğun (*memîme*) zemmine dair [63b-64a], 8. Fasıl: Diline sahip çıkamamanın (*el-leîm*) zemmine dair [64a-b], 9. Fasıl: Hiyânet ve zulmün zemmine dair [64b-65a], 10. Fasıl: Kibrin zemmine dair [65a], 11. Fasıl: Alçaklık ve sefihliğin (*enzâl*) zemmine dair [65a-66a], 12. Fasıl: Aklın ve akıllı insanın medhine dair [66a-67a], 13. Fasıl: İlmin medhine dair [67a-b], 14. Fasıl: Mâsivaya yüz çevirmenin medhine ve hevâyâ tabi olmanın zemmine dair [67b-68a], 15. Fasıl: Siyasete dair [68a], 16. Fasıl: Dünyadan yüz çevirip, takvâlı olmanın medhine dair [68a-69a], 17. Fasıl: Kötü söz söylemenin zemmine dair [69a], 18. Fasıl: Ahmaklığın (*humk*) zemmine dair [69a-70a], 19. Fasıl: Cehâletin ve cahillerin zemmine dair [70a-b], 20. Fasıl: Yöneticilerin elinden belağatla ve güzel bir şekilde özür dileyerek kurtulmanın medhine dair [70b-71b], 21. Fasıl: Hazırcevaplığın medhine dair [71b-72b], 22. Fasıl: Soru sorma ve cevap vermede hata eden kimsenin zemmine dair [72b-73a], 23. Fasıl: Cömertlik ve atânın medhine dair [73a-b], 24. Fasıl: Başa kakma ve borcunu ödemekten imtina etmenin zemmine dair [73b-74a], 25. Fasıl: İhsanda bulunan kişiyeye şükür edasına dair [74a-b], 26. Fasıl:

halife ve sultânların tarihine dair kısmında hayatları ele alınan siyasi liderlerin değerlendirilmesinde kriter olarak kullanılmaktadır.

Eserin son bölümü, evrendeki varlıkları, değişik özellikleri olan yaratıkları konu edinmekte ve bu çerçevede cinler ile insanlardan, deniz ve kara hayvanlarına ve hatta nehir ve kaynak sularına kadar farklı bir yelpazedeki mahlûkât hakkında birtakım malumat aktarılmaktadır. Kitabın bu kısmı bir coğrafya atlasını andırarak denli ayrıntılı açıklamalarla doludur ve adeta ikinci bölümdeki tarihî malumata nazire yaparcasına coğrafi malumatı esas alan değerlendirmelere yer verilmektedir.²³

Eserin bu çalışma çerçevesinde bizi daha fazla ilgilendiren özelliği ise özellikle “Siyaset” başlığını taşıyan birinci bölümde konunun bütünüyle fikhî kavramların kullanılarak ele alınmış olmasıdır. *Vâcib, müstehab, câiz, haram (lâ-yecûz)* gibi kavramlar yanında, Ebu Hanîfe ve Şâfiî gibi mezhep imamları ile diğer bazı fakihlerin görüşlerinden nakillerde bulunulması, bu kısmın ayırt edici özellikleri arasında yer alır. Özellikle tenfiz vezirlerinin gayrimüslimlerden olabileceği yönündeki görüşü sebebiyle Mâverdi’ye atıfta bulunularak onun bu görüşünün tenkit edilmesi,²⁴ eserin belli bir fikhî birikimi esas aldığı ve fikhî bir çerçevede değerlendirmelerde bulunduğunu göstermektedir. Bu çalışmada, biraz da bu özelliği vesilesiyle eseri “siyasî-fikhî hükümleri” konu alan metinler arasında

İsraf (*seref*) ve saçıp savurmanın (*tebzîr*) zemmine dair [74b-76a], 27. Fasıl: Cimrilığın zemmine dair [76a-77a], 28. Fasıl: Cesaretin medhine dair [77a-b], 29. Fasıl: Aceleye (*istîcâl*) dair [77b-78a], 30. Fasıl: Korkaklığın zemmine dair [78b-79a], 31. Fasıl: Affetmenin medhine dair [79a-80a], 32. Fasıl: Özü kabul eden kimsenin medhine dair [80a], 33. Fasıl: Güzel bir şekilde özur dilemenin münasıpliğine dair [80a-81a], 34. Fasıl: Mezâlimi affetmenin zemmine dair [81a-b], 35. Fasıl: Intikamın zemmine dair [81b-82b], 36. Fasıl: Allah’ın haklarına dikkat etmenin ve O’nun intikamından korkmanın medhine dair [82b-83b], 37. Fasıl: Din kardeşleriyle bir arada olmanın medhine dair [83b-85a], 37. Fasıl: Hediyeleşmeye dair [85a-b], 38. Fasıl: Ağırkanlı kişinin zemmine dair [85b], 39. Fasıl: İnsanlardan uzak durmanın medhine dair [85b-86b].

²³ “Mahlûkâtın acâyibine ve mevcûdâtın garâyibine dair” başlıklı son bölümün [86b-97b] fasılları şöyledir: 1. Fasıl: Cinler [86b-88a], 2. Fasıl: Cinlerin yapıları (*hey’et*) ve yapıp-ettiklerine dair [88a-b], 3. Fasıl: İnsanların yaratılışındaki acayibliklere dair [88b-89a], 4. Fasıl: İnsanın yaratılışının başlangıcına dair [89a-90a], 5. Fasıl: [İnsanoğlunun] erkek ve kadın [olarak farklılaşmanın] sebebine dair [90a-b], 6. Fasıl: Faziletli nefisler hakkında [90b-91b], 7. Fasıl: Garip görüşlü milletler hakkında [91b-92a], 8. Fasıl: Kara ve denizdeki acayip mahlukâta dair [92a-94a], 9. Fasıl: Büyük nehirlerle dair [94a], 10. Fasıl: Kaynak sularına dair [94a-b], 11. Fasıl: Garip hadiselerle dair [94b-97b].

²⁴ Semerkandî, *LE*, vr. 4a. Mâverdi’nin bu görüşü erken dönemden itibaren fukaha tarafından tenkit edilmiştir. Sözelimi Cüveynî’nin (ö. 478/1085) önemli metodolojik problemlerle kaleme alındığını ileri sürdüğü *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*’yi eleştirdiği konular arasında zimmînin tenfiz veziri olarak atanmasına verilen cevaz yer almaktadır (*el-Gryâsî: Gryâsü’l-ümem fi’l-tiyâsî’z-zulem* nşr. Abdülazim ed-Dîb, [y.y.] 1981, s. 155-158). Mâverdi’nin ilgili görüşlerini krs., *el-Ahkâmü’s-sultâniyye* [*ve’l-vilâyâtü’l-d-diniyye*] (nşr. Ahmed Câd), Kahire 2006, s. 58-59. Zimmînin tenfiz veziri olarak atanabileceğine dair görüşü Hırakî’ye nisbet eden Ferrâ ise, doğrudan bir hüküm vermek yerine Ahmed b. Hanbelî’den bu atamanın caiz olmadığı görüşünü nakletmektedir, Ebû Ya’lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye* (nşr. Mahmûd Hasen), Beyrut 1994, s. 38-39.

zikretmek mümkün olmuştur. Aşağıda bu bölümde yer alan değerlendirmelere odaklanılacak, diğer bölümlerde yer alan bilgiler bu kısımdaki ifadelerle karşılaştırılarak ele alınacaktır. Yine bu değerlendirmeler müelliften önce kaleme alınan “siyasî-fikhî” hükümleri ele alan belli başlı eserlerdeki malumatla benzerlik ve farklılıkları bakımından karşılaştırılacaktır.

II.

Hüseyn Semerkandî, eserinin “Siyaset” [vr. 2b-7a] başlığını verdiği ilk bölümünde dört fasıl halinde a) “Saltanata dair mevzular (*el-Eşyâ müte'allika bi's-saltana*) [vr. 2b-3b]”, b) “Yönetim kademesinde yer alan gruplar (*Fî tafsîli tabakâti'l-velâye*) [vr. 3b-5b]”, c) “Müşâvere [vr. 5b-6a]” ve d) “Adalet [vr. 6a-7a]” konularını incelemektedir. Bu kısım bir yandan ideal bir çerçevede “olması gereken” hususlara işaret ederken öte yandan “olana”, bir başka ifadeyle dönemin siyasî tasavvuruna ve Osmanlı siyasî yapılanmasına dair değerlendirmeleri içermektedir.

A. Saltanata Dair Mevzular

Saltanata dair mevzular, esas itibarıyla müellifin sultânı konu edinerek onun şahsında taayyün eden devletin alacağı şekil üzerindeki değerlendirmelerinden oluşmaktadır. Eserin özellikle halifeler tarihine yer verilen kısmında “halife”, “imam”, “melik”, “sultân” ve “emîr” kelimeleri çoğunlukla aynı anlama gelecek şekilde kullanılmakla birlikte, “saltanata dair mevzular” başlıklı bu kısımda daha ziyade sultân kelimesi kullanılmaktadır. Müellifin yaşadığı dönem ve kitabın muhataplarının bu tercihte etkili olduğu söylenebilir.

Hilâfete/saltanata dair mevzuları ele alan ahkâm-ı sultâniye eserlerinde genelde yer verilen “halifenin/sultânın gerekliliği” hususu²⁵ müellif tarafından muhtemelen müsellemler kabul edildiğinden bu hususa temas edilmemekte, konu daha ziyade “sultânın amelleri ve evsâfı” çerçevesinde ve fikhî kavramların kullanılmasıyla ele alınmaktadır.

Bu kısımda incelenen ilk konu sultânın yapması gerekenler, yani vazifeleridir. Burada *vâcib* kelimesi kullanılarak sultânın iki önemli vazifesi olduğu ifade edilmektedir. Bu vazifeler, a) “Allah’ın kullarının gözetilmesi/yönetilmesi (*ri’âyetü ibâdillâh*) ile b) “Allah’ın hükümlerinin muhafazasıdır (*hıfzu ahkâmillâh*).”²⁶ *Letâifü'l-efkâr*’dan önce kaleme alınmış ahkâm-ı sultâniye kitapla-

²⁵ Mesela bk. Maverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* s. 15-16; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 23; Cüveynî, *el-Gıyâsi*, s. 22-23, 85; Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Şerhü'l-siyâseti's-şer'iyye fî islâhi'r-râ'i ve'r-ra'iyye* (nşr. ve şerh. Muhammed b. Sâlih el-Useymin), Dârü İbn Heysem, Kahire 2005, s. 337; Bedreddin İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek, Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükümler* (çev. Özgür Kavak), İstanbul 2010, s. 33-34.

²⁶ Semerkandî, *LE*, vr. 2b.

rının da ortak vurgusunu teşkil eden²⁷ bu iki vazifenin ulaştıracağı bir takım sonuç ve yükümlülükler (*semeretü's-saltana*) bulunmaktadır: “a. Memleketlerin korunması, b. insanların güvenliğinin sağlanması, c. malların muhafazası, d. ilmin yaygınlık kazanması, e. zulmün kökünün kurutulması, f. isyancıların (*buğât*) bastırılması, g. aşırı gidenlere mâni olunması, h. bozgunculuk çıkartanların cezalandırılması ve i. yolların güvenliğinin sağlanması.”²⁸

Esas itibarıyla devletin ve reâyanın korunması, güvenliğinin sağlanması ve böylece istikrarlı bir topluma ulaşılması çerçevesinde şekillenen bu *semereler* sultânın adaleti temin etmesine olan vurgusu açısından da önemlidir. Osmanlı siyaset düşüncesi metinlerinin önemli bir kısmında merkezi bir vurguya sahip olan adalet dairesinin “devlet, asker, mal, reâya ve adalet” unsurlarının tahakkuku olarak görülmesi mümkün olan bu vazifeler,²⁹ ilmî yaşamın desteklenmesi hususunu öne çıkartması açısından da dikkat çekicidir.

Bu iki noktaya *vacib* kavramı çerçevesinde işaret edildikten sonra, sultânda bulunması uygun görülen bazı özelliklere temas edilmektedir. Bu kısımda dile getirilen düşünceler, daha ziyade ahlâkî bazı hasletleri öne çıkartmaktadır. Sultân olmak için gerekli şartlara eserinde yer vermeyen Semerkandî,³⁰ bu çerçevede dile getirdiği hususları biraz da bu suskun kalışı sebebiyle *vacib* kavramı ile değil, *hasen* kavramı ile ifade etmektedir:

- a. Kibir, kendini beğenme (*ucb*) ve gurura kapılmaktan kaçınmak.
- b. Susmaya özel bir önem vermek ve konuştuğu zaman güzel kelimeler (*eh-seniü'l-elfâz*) seçmek.
- c. Dinleyenlerin işitebileceği ölçüde yüksek bir sesle konuşmak.
- d. Herhangi birini cezalandırmakla (*te'dib*) tehdit ettiğinde bunu işlenen suçun seviyesine uygun tutmak.
- e. Gazaba gelmekten kaçınmak.³¹
- f. Sır tutmayı bilmek.
- g. Sıklıkla istişâreye başvurmak.³²

²⁷ Halifelerin vazifelerine dair fukahânın değerlendirmelerini krş. Maverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 40-41; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 33-34; Cüveynî, *el-Gıyâsî*, s. 180-231; İbn Teymiyye, *Şerhü's-siyâseti's-şer'iyye*, s. 338; İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek*, s. 40-44.

²⁸ Semerkandî, *LE*, vr. 2b.

²⁹ Osmanlı siyaset metinlerinde adalet kavramının aldığı şekle dair bir değerlendirme için bk. A. Ergene Boğaç, “On Ottoman Justice: Interpretations in Conflict (1600-1800)”, *Islamic Law and Society*, VIII/1 (2001), s. 52-87.

³⁰ Semerkandî böylece fıkıh ve kelâm âlimlerinin ekserisince halife olmak için şart olarak ileri sürülen Kureş'e mensup olma meselesini de gündeme getirmemiş olmaktadır.

³¹ Bu hükmün gerekçesini “Zira bu herkese zarar verir” cümlesiyle ifade eden Semerkandî, bu görüşe yer verdiği kısımda Harun er-Reşîd'le alakalı şu hâdiseyi nakletmektedir: “Halife Reşîd, vezirine bir kâğıt vermiş ve ‘Gazaplandığım zaman bu kâğıdı bana ver’ demiştir. Kâğıtta şunlar yazılıydı: ‘Gazabtan uzak dur, sen kendisine ibadet edilen bir ilah değil, yaratılmış bir beğersin. Yeryüzünde olanlara rahmet edersen, gökyüzünde bulunan [Allah] da sana merhamet eder.’” Semerkandî, *LE*, vr. 2b.

- h. İşlerin varacağı noktalar konusunda her daim tetikte olmak, telafisi mümkün olmayan şeylere kapı aralamamak.
- i. Tüm vaktini tek bir konuya hasrederek geçirmemek.
- j. *Lehive* sıkça dalmamak. Zira lehiv, mülkün zayı olup fesada uğramasına sebebiyet verir.
- k. Vaktini duruma uygun olan şekillerde geçirmek; ata binmek, memleket maslahatlarını derinlemesine düşünmek.
- l. Devlet işlerinde kifâyetli olan kimselerden yardım almak. Zira herhangi bir işi onu yapmaktan âciz olan kimseye tevdi eden kişi için “O işi ifsad etmiştir” denilmiştir.
- m. Şeriat ve memleket maslahatlarının önüne hiçbir şeyi geçirmemek.³²

Matlup bir yönetim için dinî-ahlakî bir çerçeve çizmeyi hedefleyen bu maddelere riâyet etmesi tavsiye edilen sultânın, saltanatla ilgili işlerini yürütürken tüm gayretini şu on hususa harcamasının münasip (*hasûne*) olacağı ifade edilerek konunun nazarî boyutu sonlandırılmaktadır:

- a. Komutanlar (*ümerâ*), askerler ve savaş aletleri tedarik etmek suretiyle İslâm dinini muhafaza etmek.
- b. Şeriata bağlılığını sürdürmek.
- c. [Memleket dahilinde] olup bitenlerden (*a'mâl*), kalelerin ve sınır boylarının (*süğûr*) ahvâlinden haberdar olmak.
- d. Bozgunculuk çıkartan kimselere engel olup, aşırılıklara sapan kimseleri bu tutumlarından vazgeçirmek için cezalar (*siyâsât*) tatbik etmek.
- e. Haramları işleyenlere engel olacak had cezalarını uygulamak.
- f. Mertebelerine göre komutanlara, âlimlere ve insanlar nezdinde saygınlık kazanmış dindarlara (*sâlihîn*) geçimlerini sağlamalarına yetecek ödemelerde bulunmak.
- g. İnsanlardan alınması gereken malları adalet ve hakkaniyet (*kıst*) ilkesine bağlı kalarak almak.
- h. Güvenilir, nasihat vermeye ehil ve muktedir kimseleri istihdâm etmek.
- i. Vaktinin çoğunluğunda mezâlimleri açığa çıkartmak ve adalet farizasını yerine getirmek amacıyla dava dinleme meclisleri teşkil etmek.
- j. Kâinata olup bitenlere (*havâdis*) muttali olmaya çalışmak.³⁴

Nazarî çerçevesi bu şekilde çizilen değerlendirmeler, eserin peygamber, halîfe

³² Semerkandî istişâre mevzuunu eserin farklı bir kısmında ayrı bir başlık dâhilinde ele almakla birlikte, burada özellikle kimlerle istişâre edilmeyeceği hususuna dikkat çekmekte ve şöyle söylemektedir:

“Ancak sultân sadece ehil olan kimselerle istişâre etmeli, istişâre ettiği herkesin görüşünü dinleyip yapacağına bu doğrultuda karar vermeli, herkese müracaat etmemeli ve dalkavukluk edenlere güvenmemelidir”, bk. *LE*, vr. 3a.

³³ Semerkandî, *LE*, vr. 2b-3a.

³⁴ a.g.e., vr. 3a-3b.

ve sultânların tarihlerine yer verilen ikinci bölümünde, somut karşılıklarıyla ele alınmaktadır. Hz. Âdem'den Kanûnî Sultân Süleyman'a kadar siyasî idareyi elinde tutan kişiler içerisinde Semerkandî'nin olumlu özellikler olarak öne çıkarttığı hususların başında sultânın âdil olması gelmektedir.³⁵ Adaletin dışında öne çıkartılan diğer olumlu özellikler şöylece sıralanabilir: Akli bağında olmak,³⁶ ilim ehline, sâlih ve âbid kimselere muhabbet edip onlarla istişâre etmek,³⁷ emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker prensibine dikkat etmek,³⁸ mezâlim mahkemeleri kurarak davaları dinlemek,³⁹ mütevazî⁴⁰ ve cesur olmak,⁴¹ zulme mani olup vergileri düşük tutmak,⁴² dindar, sâlih ve takva sahibi olmak,⁴³ küffârla cihad etmek,⁴⁴ medreseler ve mescidler inşa etmek,⁴⁵ sünneti ihyâ, bidatleri ilgâ etmek,⁴⁶ bir sene hac, bir sene gaza etmek,⁴⁷ askerin durumunu teftiş etmek,⁴⁸ fazilet sahibi,⁴⁹ Kur'an hafızı,⁵⁰ vakur olmak,⁵¹ memleketi mamur kılıp kazançları arttırmak,⁵² çeşitli vakıfları olmak,⁵³ âlim, ilme düşkün ve kibirden uzak olmak,⁵⁴ hayırsever, hilim ve kerem sahibi, akrabalarına ihsanda bulunan,⁵⁵ iffetli, günahlardan uzak duran, beyanı fasih,⁵⁶ Ebu Hanife mezhebinde mütefakkih,⁵⁷ sözünde

³⁵ *a.g.e.*, vr. 20b, 22a, 24b, 26a, 28a-b, 30a, 33b, 37a, 39a-b, 41b, 42a-b, 46a, 52a, 53b, 54a, 59a.

³⁶ *a.g.e.*, vr. 22a, 24b, 26a, 33a-b, 34a, 41b, 42b, 44b, 46a, 53b.

³⁷ *a.g.e.*, vr. 26a, 32b, 33b, 45b, 52a. "Âlimleri, fukahayı ve sâlih kişileri sevip ziyaret etme" vasfı için bk. a.mlf., *a.g.e.*, vr. 20a, 24b, 26a, 32b, 33b, 45b, 52a.

³⁸ *a.g.e.*, vr. 33b, 57a.

³⁹ *a.g.e.*, 20b, 21a-b, 24b, 27b, 28a.

⁴⁰ *a.g.e.*, vr. 24b, 52a.

⁴¹ *a.g.e.*, vr. 28a, 30a, 32a, 32b, 33a-b, 59a.

⁴² *a.g.e.*, vr. 28a, 32b, 33b, 41b.

⁴³ *a.g.e.*, vr. 20b, 24b, 27b, 28b, 32a; 33a, 34a, 38a, 42b, 44b. Ayrıca, "Zâhid" (vr. 20b, 33b); "Cemaatle namaz kılmaya devam eden, nafile oruç tutan ve Kur'an okuyan" (vr. 38b); "Şeriatı tabi olan" (vr. 45b) gibi vasıflar da bu çerçevede görülebilir.

⁴⁴ *a.g.e.*, vr. 20a, 38b. Müellif, Malazgirt Zaferi'ni, "İslâm'da nazîri yok" cümlesiyle överken, (*a.g.e.*, vr. 32a), Mohaç Savaşı'nı Çaldıran ve Mercidâbık'tan daha büyük ve önemli bir savaş olarak görerek, bu zaferi "İslâm'ın bidâyetinden şu güne değin bir benzeri daha görülmedi" ifadesiyle betimlemektedir, (*a.g.e.*, vr. 58a).

⁴⁵ *a.g.e.*, vr. 20a, 42b.

⁴⁶ *a.g.e.*, vr. 20b, 27a, 41b, 42b, 44a.

⁴⁷ *a.g.e.*, vr. 26a.

⁴⁸ *a.g.e.*, vr. 26a.

⁴⁹ *a.g.e.*, vr. 30a.

⁵⁰ *a.g.e.*, vr. 32b.

⁵¹ *a.g.e.*, vr. 33a.

⁵² *a.g.e.*, vr. 33b, 34a, 42a, 53b.

⁵³ *a.g.e.*, vr. 34a.

⁵⁴ *a.g.e.*, vr. 38a.

⁵⁵ *a.g.e.*, vr. 20a, 33b, 44b, 45b, 52a.

⁵⁶ *a.g.e.*, vr. 52b.

⁵⁷ *a.g.e.*, vr. 53b.

duran,⁵⁸ hüsn-i siyaset sahibi,⁵⁹ fetihler yapan birisi olmak.⁶⁰

Kuşkusuz tüm halife ve sultânlar, yukarıda sıralandığı haliyle olumlu özelliklere sahip değildir. Bu sebeple Semerkandî, halife ve sultânlarda bulunmaması gereken kötü uygulama ve hasletleri yine somut tarihî verilerle sıralamaktadır. Esas itibarıyla olumlanan özelliklerin karşıtlarından oluşan bu vasıfların başında zâlim olmak gelmektedir.⁶¹ Âdil idareci vurgusunun doğal bir uzantısı olan bu vasfın dışında ayrıca, mutrib ve muğanni istihdam edip münker meclisleri düzenlemek,⁶² Mutezili olmak,⁶³ ehl-i ilmi tahfif etmek,⁶⁴ babasını öldürerek tahta geçmek,⁶⁵ şerli olmak,⁶⁶ cimri,⁶⁷ fâsik ve günahkâr olmak,⁶⁸ aklı kıt olmak⁶⁹ ve dirâyetsizliği sebebiyle fitnelerin çoğalıp, memleketin mamuriyetinin ortadan kalkmasına sebebiyet vermek⁷⁰ gibi sıfatlar yer almaktadır.

Müellif özellikle Fatimî imamlarından bahsederken ise kötü uygulama ve hasletler olarak şu hususları sıralamaktadır: “Muhtelif haramların mübah kılınması ve alenî olarak işlenmesine izin vermek”,⁷¹ “ulûhiyet iddiasında bulunmak”,⁷² “lehib ve oyunla vakit geçirip içki içmek”⁷³ ve “aklı kıt insanlara itimad etmek.”⁷⁴

Letâifü'l-efkâr'da hilâfete geliş yöntemiyle ilgili nazari bilgilere yer verilmemektedir. Ancak metnin muhtelif yerlerindeki değerlendirmelerden anlaşıldığı kadarıyla ilk dört halife için icmân oluşması ve bey'at, diğerleri için ise sadece bey'at vurgusu öne çıkmaktadır. Bunun dışında meselenin dört halife sonrası aldığı şeklin meşruiyet çerçevesine dair bir değerlendirmeye eserde rastlanılmamaktadır. Müellifin tespitlerine göre Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer “ashab icmar”,⁷⁵ Hz. Osman “şûra”,⁷⁶ Hz. Ali ise “Ensâr ve Muhâcirlerin büyüklerinin teşvik ve

⁵⁸ a.g.e., vr. 53b.

⁵⁹ a.g.e., vr. 22a.

⁶⁰ a.g.e., vr. 22a.

⁶¹ a.g.e., vr. 18b, 19b, 22a-b, 23b, 24b, 26b, 27b, 37a, 54b.

⁶² Semerkandî, bu çirkin uygulamayı başlatanın Yezîd b. Muâviye olduğunu ileri sürmektedir, *LE*, vr. 17b, 37b.

⁶³ a.g.e., vr. 26b.

⁶⁴ a.g.e., vr. 27a.

⁶⁵ a.g.e., vr. 27b.

⁶⁶ a.g.e., vr. 27b.

⁶⁷ a.g.e., vr. 22a.

⁶⁸ a.g.e., vr. 22a, 32b, 37a.

⁶⁹ a.g.e., vr. 34a.

⁷⁰ a.g.e., vr. 50a.

⁷¹ a.g.e., vr. 35b, 36a.

⁷² a.g.e., vr. 36a.

⁷³ a.g.e., vr. 37a-b.

⁷⁴ a.g.e., vr. 37a, 43a.

⁷⁵ a.g.e., vr. 12b.

⁷⁶ a.g.e., vr. 13a. Müellif, Hz. Ali'nin kabul etmesiyle Hz. Osman'ın başa gelişinde de icmân tahakkuk ettiğini belirtmektedir.

ısrarıyla” halife olmuştur.⁷⁷ Hz. Ömer’in hilâfetine “istihlâf” olgusundan bahsetmeyen müellif, Hz. Ali’nin vefat ânında kendisinden istihlâfta bulunmasını isteyenlere “Rasulullah’ın size bıraktığı haliyle bırakacağım” cevabını verdiğini söylemektedir.⁷⁸ Hz. Ali’nin ardından insanlar “Beşinci halife, Hasan b. Ali’ye bey’at etmişler,”⁷⁹ Hz. Hasan hilâfetten çekildiğinde ise “Muaviye b. Ebî Süf-yân’ın hilâfetinin üzerinde icma gerçekleşmiştir.”⁸⁰

Muaviye’den sonra Yezid’in başa geçiş yöntemi üzerinde de herhangi bir değerlendirme yapmayan müellif, yalnızca mevcut durumu ifade etmek için “hilâfet” kavramı yerine “imâret” kavramını kullanmayı yeğlemektedir. Halîfeler tarihinde yer verdiği tarihi örneklerle ilgili değerlendirmelerinden anlaşıldığı kadarıyla müellife göre başa gelmede asıl olan husus, başa geliş yöntemi değil, ehliyet sahibi birisinin insanların rıza ve onaylarını almasıdır. Bu rıza ve onayın göstergesi ise bey’at kavramıyla karşılanmaktadır.⁸¹ Başa gelen kişinin hâkimiyet göstergeleri arasında “adına hutbe okutmak”⁸² ile “sikke bastırmaya” atıfta bulunulmakta,⁸³ “Harem-i Şerî’fe hükmetmenin” önemi dile getirilmektedir.⁸⁴

Çocuk yaşta birinin halife olup olamayacağı meselesi de eserin halîfeler tarihine ayrılan kısmında yer verilen tartışmalı hususlar arasındadır. Abbasî halîfesi Cafer el-Muktedir Bi-emrillah’ın, başa geçtiğinde gayr-ı bâliğ olması fukaha arasında ihtilafa sebebiyet vermiştir. Kimi fukaha buna cevaz verirken, diğer bazıları karşı çıkmıştır. Hangi görüşü tercih ettiğini ifade etmeyen Semerkandî, el-Muktedir Bi-emrillah’ın zamanında “Daha öncesinde görülmemiş belâların” vuku bulduğunu ifade etmekle yetinmekte, böylece adeta zımnî bir tenkidi dile getirmektedir.⁸⁵

⁷⁷ Müellif, Hz. Ali’nin hilâfetiyle ilgili olarak da icma tabirini kullanmakla birlikte, Hz. Aişe’nin onun hilâfetini kabul etmediğini (*LE*, vr. 14a), Muâviye’nin ise ona beyat etmediğini de söylemektedir, *a.g.e.*, vr. 15a.

⁷⁸ Rivayet için bk. Alâuddin Ali b. Abdülmelik el-Hindî, *Kenzü’l-ummâl fî süneni’l-akvâl ve’l-ef’âl* (nşr. Bekri Hayyânî, Saffet Sakka), Beyrut 1985/1405, XIII, 189.

⁷⁹ Semerkandî, *LE*, vr. 16a.

⁸⁰ *a.g.e.*, vr. 17a.

⁸¹ Müellif hakkında bilgi verdiği kişilerin neredeyse tamamında beyat unsuruna vurgu yapmaktadır. Bu beyatın kim tarafından yapılacağına dair eserde bir vuzuh olmamakla birlikte, satırarası değerlendirmelerden “ülü’l-emr” olarak nitelenen kesimin beyatının halife olmak için yeterli görüldüğü söylenebilir. Mesela “emirlerin ittifakıyla saltanata gelme yöntemine” dair bir değerlendirme için bk. Semerkandî, *LE*, vr. 43a.

Semerkandî’nin beyati önemseyen bu yaklaşımı, siyasî-fikhî ahkâmı konu edinen eserlerin çizdiği çerçeve ile uyum halindedir. Konuyla ilgili olarak bk. Hızır Murat Köse, “Siyaset”, *DİA*, XXXVII (İstanbul 2009), 296.

⁸² *a.g.e.*, vr. 14a, 36b, 38a, 39a, 46a.

⁸³ *a.g.e.*, vr. 19b, 39a.

⁸⁴ *a.g.e.*, vr. 54b.

⁸⁵ Müellife göre “Bazı fukaha, Hz. Yahya b. Zekeriyya’ya teşbih ederek bunu tecviz etmiş, diğerleri ise ‘Enbiyânın alelâde insanlara kıyas edilemeyeceği’ düşüncesiyle buna karşı çıkmışlardır.” Semerkandî, *LE*, vr. 28b.

Başa geçen kimsenin hal'i de tarihi örnekleri olan bir husus olarak kitapta yer almaktadır. Zulfu sebebiyle Abbasî halifesi Muhammed el-Kadir Billah'ın hal' edilmesinden bahsederken, "İbret nazarıyla konunun örnek alınması gerektiğini" söyleyerek bir anlamda yeterli şartların oluştuğu durumlarda hal'i onaylayan müellif, benzer durumlarda bu uygulamayı caiz görmektedir.⁸⁶ Semerkandî, Hz. Hasan'ın uygulamasında görüldüğü üzere hilâfetten çekilmenin de meşru olduğu kanaatindedir ve eserinde hilâfetten çekilen halifelere işaret etmektedir.⁸⁷

B. Yönetim Kademesinde (Velâyet) Yer Alan Gruplar

Halife/sultânı ve dolayısıyla devlet başkanlığını esas alan bu değerlendirmelerin akabinde, devlet işlerinin yürütülmesinde görevli gruplarla ilgili değerlendirmelere geçilir. Semerkandî bu kısımda "tabaka" kelimesiyle ifade ettiği ve mevcut devlet yapısı içerisinde önemli bir yere sahip olan beş farklı unsur/kurumu konu edinmektedir. Bunlar a) *Vezîrler*, b) *Mansıp sahipleri* (müftî, kadı ve muhtesib), c) *İnşâ ehli*, d) *Defâtîr* ve e) *Emvâldir*.

Bülüğa ermeyi şart koşan fukaha arasında, Ferrâ (*el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 24, 31), Cüveynî (*el-Gıyâsî*, s. 82) ve İbn Cemâa (*Adl'e Boyun Eğmek*, s. 34) yer almaktadır. Maverdî ise açık bir şekilde bülüğa erme şartını zikretmemekle birlikte imamete ehil olmak için ilim, şecaat ve raiyyeyi idare edebilecek bir zihnî olgunluk (re'y) gibi şartları öne sürmesi zımnî olarak bülüğa erme şartını da içeriyor gibidir, krş. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 19-20. Benzer bir durum Haneftî fakihî İbnü'l-Hümâm için de geçerlidir. Onun *el-Müsâyerâ* adlı eserinde bu şartı zikretmeyişi eserin şârihi "Bu şartın zikredilmeye gerek bırakmayacak kadar vâzih olmasına" bağlamakta ve "Kendini yönetmekte (*tedbîr*) kusurlu olan birisi âmmenin işlerini nasıl yönetecektir?" sorusuyla bu hususu gerekçelendirmektedir, bk. Kemâl b. Ebî Şerîf, *el-Müsâmera şerhü'l-Müsâyerâ* (nşr. İhtişâmü'l-Hak Asyaâbâdî), Asyaâbâd ts., s. 286-287.

⁸⁶ Semerkandî, *LE*, vr. 29a. Müellifin yer verdiği diğer hal' uygulamaları için bk. *a.g.e.*, vr. 40b, 44a, 45a, 45b, 46a. Umca ve ekâbirin hal'de ittifak etmelerine dair örnekler için bk. *a.g.e.*, vr. 52b, 53a.

⁸⁷ Semerkandî, *LE*, vr. 50b, 53a. Maverdî de aynı görüştedir, bk. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 33. Bu konuyu en geniş şekilde ele alan fakihlerin başında Cüveynî gelmektedir. Ona göre "Bir kısım ulema imamın kendi kendisini azletmesini mümkün görmemektedir. Onlara göre imamet iki tarafı da bağlayıcı bir akittir. Taraflardan biri imam ise diğeri tüm Müslümanlardır" (bk. *Gıyâsî*, s. 128). "Diğer görüştekiler ise imamın kendini azledebileceğini söylemektedirler. Onlar, Hz. Hasan'ın imametten kendi isteğiyle feragat ettiğine dair tevâtür derecesine ulaşan rivâyeti esas almaktadırlar. Bu görüşe göre Hz. Hasan babasının veliahdiydi, fakat kendisi imametten feragat etti. Bu durumu ashabdan kimse yadırgamadı" (*a.g.e.*, s. 129). Cüveynî imamın kendi kendini azletmesi meselesiyle ilgili olarak naklettiği bu iki görüş arasında orta bir yol takip etmeye çalışmaktadır: "Eğer imamın kendini azletmesi durumunda işlerin karmaşık bir duruma geleceği, sınır boylarının problem yaşayacağı ve Müslümanlara zarar geleceği biliniyorsa bu azil kabul edilmez. Bu durumda onun kendisini azletmesi câiz olmaz. Ancak azlinin Müslümanlara zararının dokunmayacağı, aksine onların hayrına olacağını bilmesi durumunda kendini azletmesine bir mani yoktur. Hz. Hasan'ın durumu böyledir" (*a.g.e.*, s. 129-130). Üçüncü ihtimal ise imamın kendini azletmesi durumunda zarar da fayda da olmaması durumudur. Cüveynî, bu durumda meselenin hükmünün ne olacağı konusunda kesin bir görüş belirtmediğini ifade ederek, "Bana her iki görüş de [azil caizdir görüşüyle caiz değildir görüşü] eşdeğer gibi gelmektedir. Bu kısım da zannî konular arasında kalmaktadır" demektedir, (*a.g.e.*, 131).

a. Vezirlik

Semerkandî, muhtemelen kitabın muhatabı olan Vezir-i azam İbrahim Paşa'nın konumunu dikkate alarak bu kısımdaki en geniş yeri vezirliğe ayırmaktadır. Vezirliğin önemi ve şerî delillerle temellendirilmesinden, vezir çeşitlerine ve vezirlerin sahip olması gereken evsafa kadar bu kısımda yer alan tüm değerlendirmeler, büyük oranda fikhî bir çerçevede ele alınmakta ve ahkâm-ı sultâniye eserlerindeki malumatla paralellikler arz etmektedir.⁸⁸

Semerkandî'nin ele aldığı ilk konu vezirin önemi ve vezir edinmenin şerî delillerine dairdir: “Vezir devletin kutbudur ve devlet işlerini çekip çevirme özelliği (*tedbir*) vesilesiyle sultânın en önemli yardımcısıdır (*medâr*). Kitab ve Sünnet'te vezir istihdâmının caiz olduğu sarahatle beyan kılınmıştır. Hz. Musa kıssasında yer alan “Ve bana ehlimden bir vezir ver; kardeşim Harun'u! [Onunla sırtımı pek et ve onu işimde ortak kıl”, Ta-hâ 20/29-31] âyeti ile “Kardeşi Harun'u ona yardımcı (*vezîr*) yaptık” [Furkan, 25/35] âyeti vezirliğin meşruiyetini göstermektedir. Hz. Peygamber ise “İnsanların işlerine dair bir vazifeyi üstlenip de bu hususta hayrı amaçlayan kişiye Allah sâlih bir vezir verir. Bu kişi herhangi bir şeyi unuttuğunda ona hatırlatır, hatırladığında ise ona yardım eder”⁸⁹ buyurmuştur.⁹⁰

Vezirliğin önemi ve şerî delillerle temellendirilmesi mevzuunun akabinde, siyâsî-fikhî hükümleri inceleyen eserlerde de yer alan bir husus olan bu kelimenin kökenine dair değerlendirmelere geçilir.⁹¹ Buna göre vezir kelimesi üç farklı anlama gelen üç kelimeden türemiş olabilir. Bunlardan ilki “ağırlık” anlamına gelen *vizr* kelimesinden türemiş olma ihtimalidir. Bu kelimeden geldiğinin ileri sürülmesinin sebebi -ki “*Velâ tezîri vâziratün vizra uhrâ* [Kimse kimsenin yükünü [günahını] üstlenmez, En'am, 6/164, İsrâ, 17/15, Fâtır, 35/18]” âyetinde bu anlama işaret vardır- vezirin, devlet başkanı (*melik*) üzerindeki yükleri üstlenmesidir.”⁹²

Bu kelimenin sığınılacak yer (*melce'*) anlamına gelen *vezer* kelimesinden türediği de nakledilmiştir. Nitekim “*Kellâ lâ vezer* [Sığınılacak hiçbir yer yok! Kıyâme, 75/11]” âyetinde bu anlama gelmektedir. Bu durumda “Devlet başkanı (*melik*), vezirin re'yine ve tedbirine sığındığı için, bu vazifedeki kişi vezir olarak isimlendirilmektedir” denilir.⁹³

Son ihtimal, bu kelimenin “sırt/arka” anlamına gelen *ezr* kelimesinden türe-

⁸⁸ Osmanlı Devleti'nde vezirliğin aldığı şekil ve Semerkandî'nin görüşlerine dair bir değerlendirme için bk. Hüseyin Yılmaz, *The Sultan and the Sultanate*, s. 474 vd.

⁸⁹ Benzer rivâyetler için bk. Nesâî, “Bey'at”, 33; Ebu Dâvûd, “İmâre”, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 70.

⁹⁰ Semerkandî, *LE*, vr. 3b.

⁹¹ Mesela bk. Maverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 53; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 35; İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek*, s. 47.

⁹² Semerkandî, *LE*, vr. 3b.

⁹³ a.mlf., *LE*, vr. 3b.

miş olmasıdır. “Şeddede bihi ezrî [sırtımı kuvvetlendirdi/bana destek oldu]” tabirinde görüleceği üzere devlet başkanı (*melik*) veziriyle kuvvet bulduğu için bu ismi almıştır.⁹⁴

Vezirlikle ilgili bir diğer konu vezirlerin vasıflarıdır. “Yüce bir makam” olan vezirliğe ehil olan kişilerin sayısı son derece azdır. Vezirde bulunması gereken sıfatlar şöyledir:

Vezir, hayırlı hasletleri kendisinde toplamış, dürüst ve namuslu (*aff*), güvenilir, bir işi yapması hususunda kendisine itimat edildiğinde onu yapan, önemli işlerin üstesinden gelebilen, hilmi sayesinde sekinete kavuşmuş, ilmi sayesinde uyanık olan, komutanların atılganlığına (*savle*), hikmet ehlinin ifade kabiliyetine, âlimlerin tevâzusuna ve fakihlerin fehmine sahip, insanların kalplerine tatlı dille ve güzel beyânıyla nüfuz eden kişidir.⁹⁵

Burada zikredilen evsafı “Ehliyetli olmak” kavramı çerçevesinde görmek mümkündür. İslâm siyaset düşüncesi metinlerinin ortak vurgularından olan “Emanetlerin ehil olanlara tevdi edilmesi” anlayışının⁹⁶ uzantısı olarak metinde yer aldığı anlaşılan bu değerlendirmelerin ardından vezirler, yine ahkâm-ı sultânîye eserlerinin neredeyse tamamında mevcut olan taksim esas alınarak⁹⁷ tefvîz ve tenfîz veziri olmak üzere iki kısma ayrılır.

İlk olarak ele alınan tefvîz veziri ile ilgili değerlendirmeler, bütünüyle fikhî bir tasarrufu resmetmektedir: “Tefvîz veziri, sultânın, kendisine memleketin tedbirini tevdi eylediği ve işlerin yürütülmesini (*imzâü'l-umûr*) nazarına ve ictihadına bıraktığı kişidir. Bu öyle bir akiddir ki, sadece izin verme işlemiyle tamamlanmaz; bilakis bir akid yapılmalı ve açık bir beyânla –ki ‘seni kendime nâib kıldım’, ‘vezirliğimi sana tevdi eyledim’ demek gibi- akdolunmalıdır. Bu kimse böyle bir akid sonrasında artık yetkiyi eline almış olur ve ictihadı uyarınca verdiği hükümler, yaptığı tasarruflar geçerli hale gelir. Aynı şekilde atama ve azil hakkı, i’tâ ve i’tâyî men etme veya ortadan kaldırma hakkı vb. hususlara da sahip olur.”⁹⁸

Bir diğer vezir türü tenfîz veziridir. Tefvîz vezirinden farklı olarak yalnızca kendisine tevdi edilen işleri yapma yetkisi bulunduğu için “Sultânın kendisiyle insanlar arasında aracı yaptığı vezir”⁹⁹ olarak tanımlanan bu vezirliğe atamanın caiz olabilmesi için salt sultânın izni yeterli görülmektedir. Bu kişinin ayrıca

⁹⁴ Semerkandî, *LE*, vr. 3b.

⁹⁵ a.mlf., *LE*, vr. 3b-4a.

⁹⁶ Köse, “Siyaset”, s. 295.

⁹⁷ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, s. 56; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, s. 35; Cüveynî, *el-Gryâsî*, s. 292-293; İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek*, s. 48; Burhâneddin b. Ferhûn, *Tabsiratü'l-hükkâm fi usûl'l-akdiye ve menâhic'l-ahkâm*, Beyrut 1995, I, 18.

⁹⁸ Semerkandî, *LE*, vr. 4a. Benzer değerlendirmeler için bk., Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, s. 60; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, s. 35-37; Cüveynî, *el-Gryâsî*, s. 292; İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek*, s. 48; İbn Ferhûn, *Tabsiratü'l-hükkâm*, I, 18.

⁹⁹ Semerkandî, *LE*, vr. 4a.

“Emîn, sâdık, tamamı az, hevedan uzak olması müstehabdır. Doğrudan herhangi bir hükme karar verip tatbik etmesi, mezâlim davalarına bakması, müstakil bir görevli olarak hareket etmesi ve beytülmalde tasarrufta bulunması ise caiz değildir.¹⁰⁰ Ayrıca Mâverdî'nin söylediğinin aksine (*hulâfen li'l-Mâverdî*), kâfirin tenfîz veziri olarak atanması da câiz değildir.”¹⁰¹

b. Mansıp Sahipleri

Yönetim kademesinde yer alan unsurların ikincisi mansıp sahipleri başlığı altında incelenmektedir. Semerkandî bu ifadeyle, her biri fıkıh ilminin tatbikata yönelik veçhesinde yer alan müftî, kadı ve muhtesibleri kastetmekte ve herbir makamın önemi ve özelliklerini kısaca değerlendirmektedir.

ba. İftâ: İslâm ilimleri literatüründe “Fıkhî meselelerin dinî çözümünü” ifade etmek amacıyla kullanılan fetvâ kavramı, özellikle Osmanlı Devleti'nde meşihat makamı içerisinde kurumsallaşma imkânı bulmuştur. Semerkandî, iftâ makamını, “Şeriat rükünlerinin en büyüklerinden biri olarak görmekte ve sahâbe ve tâbiîn dönemlerinden başlanarak günümüze kadar gelmiş önemli bir unsur” olarak değerlendirmektedir. Bu makamda bulunan kişi, yani “Müftînin ise, ichtihad, dürüstlük ve namuslu (*afîf*) olma şartlarını haiz olması gereklidir.”¹⁰²

Müftî için müctehid olma şartının ileri sürülmesi, Osmanlı Devleti'ndeki fıkıh ilmine bakışla ilgili çağdaş değerlendirmelerin yeniden gözden geçirilmesini gerektirecek bir husus gibidir. Zira on altıncı yüzyılda devletin yönetim kademeleri içerisinde yer bulan müftîlerin, kendisi de aynı bünyede kadılık yapan bir müellif tarafından müctehid olmalarının şart koşulmuş olması, bu şartın pratikteki karşılığının olup olmadığı meselesi bir yana, başlı başına önem arz etmektedir.

bb. Kazâ: Kendisi de bir kadı olan müellif, iftâdan sonra “En faydalı rükünlerden biri” olarak gördüğü kazâyı “Ümmetin şeref bakımından ıslahının kendisine bağlı olduğu unsur” olarak nitelemektedir. Kadı olacak kişinin, “Âlim, âdil, töhmetlerden uzak, sicili temiz (*ketîm bi's-şiyem*), amel, itikad ve yakîn konusunda sahâbe ve tâbiîn yoluna girmiş olması müstehabdır.”¹⁰³

bc. Hisbe: İslâm devletlerinde genel ahlâkı koruyup, toplumsal yaşamı denetleme vazifesine verilen ad olan hisbe, “Osmanlılar'da devletin kuruluşuyla birlikte ortaya çıkmış bir müessese idi. Kadı tayin edilen her yerde, üstlendiği sorumlu-

¹⁰⁰ Tenfîz veziri hakkında benzer değerlendirmeler için bk. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 56-59; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 37-38; Cüveynî, *el-Gıyâsî*, s. 293; İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek*, s. 48; İbn Ferhûn, *Tabsiratü'l-hükkâm*, I, 18.

¹⁰¹ Semerkandî, *LE*, vr. 4a.

¹⁰² a.g.e., vr. 4a. Semerkandî, “Bu kimsenin tarifi fıkıh'ta yer alır” demek suretiyle müftü hakkında daha fazla teknik bilgi vermektan kaçınmaktadır.

¹⁰³ a.g.e., vr. 4a-4b.

luklarla onun yardımcısı durumunda olan bir de muhtesib bulundurulmaktaydı.¹⁰⁴ Görev ve yetkileri *ihtisab kanunnâmelerinde* etraflıca belirtilen hisbe uygulaması hakkında, *Letâifü'l-efkâr*'da tafsilatlı malumata yer verilmemekte, yalnızca bu faaliyetin İslâmiyet'in ilk dönemlerindeki durumundan bahsedilmekle yetinilmektedir. Buna göre "İlk zamanlarda hisbenin vazifesi *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker* vazifesinin ifâsı idi. Öyle ki, sözgelimi bir hayvan sahibi hayvanına kapasitesinin üstünde yükleme yaparsa, muhtesibin bu kişiye engel olma hakkı bulunmaktaydı. Yine kölelerine uygunsuz davranan köle sahiplerine de engel olma hakları vardı."¹⁰⁵

Semerkindî'nin hisbe hakkındaki bu değerlendirmeleri, bu faaliyeti "Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker" kaidesinin tatbikatı olarak gören fukahanın yaklaşımıyla paralellik arz etmektedir.¹⁰⁶

c. İnşâ Ehli

Üçüncü olarak ele alınan grup inşâ ehlidir. Sözlük anlamı itibariyle "Kurmak, üretmek ve yazmak" gibi anlamlarda da kullanılan ve bu ikinci kullanımdan hareketle "Yazmak, yazma sanatı ve kompozisyon" gibi anlamlar kazanarak zaman içerisinde resmî ve özel yazışmaların belirli bir usule göre yapılmasının inceliklerini ve mektup yazma sanatını ifade eden bir terim haline gelen inşâ,¹⁰⁷ Osmanlı Devleti'nde "Dîvân-ı Hümâyun denilen, devletin resmî yazışmalarının yürütüldüğü dairede sultânlar adına kaleme alınan hatt-ı hümâyun, irâde-i seniyye, menşur, emirnâme gibi resmî yazıların tamamını içine almaktaydı."¹⁰⁸

Semerkindî, devlet içerisinde yukarıda sıralanan vazifeleri nedeniyle önemli bir konumları olan "inşâ ehlinin" evsafını zikrederek meseleye giriş yapmaktadır. Buna göre bu kişiler yaptıkları işe ehil olabilmek için, "Kur'an âyetlerini ve sebeb-i nüzullerini bilmeli, hadis ilmini medlûlüyle beraber öğrenmeli, kendilerinden önceki dönemlerde hükümrân olan devlet başkanlarının (*mülûk*) fiil ve sözlerinde takip ettikleri âdetleri (*sünen*) iyice kavramalı (*feh*m), meâni ve şiir sanatına hâkim olmalıdırlar. Sultân bir mektup yazmayı irade buyurduğunda, lafız açısından en fasih, manâ bakımından en fazla tercih edilmesi gereken ne ise

¹⁰⁴ Konuyla ilgili olarak bk. Ziya Kazıcı, "Hisbe, Osmanlı Devleti", *DİA*, XVIII (İstanbul 1998), 14. "İstanbul'da ayrıca şehrin büyüklüğünden dolayı Galata, Üsküdar ve Eyüp kadıliklarında da birer muhtesib bulunmaktaydı."

¹⁰⁵ Semerkindî, *LE*, vr. 4b.

¹⁰⁶ Fukahanın görüşleri için bk. Maverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 349; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 320; İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek*, s. 55; Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *el-Hisbe fi'l-İslâm* (nşr. Seyyid b. Muhammed b. Ebî Sa'de), Riyad 1403/1983, s. 12-15.

¹⁰⁷ İsmail Durmuş, "İnşâ", *DİA*, XXII (İstanbul 2000), 334. "Bu sanatı konu edinen disipline *ilmü'l-İnşâ*, bu ilmin kurallarına uygun olarak hazırlanmış metinlere *münşeat* adı verilmiş, resmî yazışmalar ve mektuplardan örnek alınmaya değer görülenler çeşitli mecmualarda derlenerek nakledilmiştir."

¹⁰⁸ Mustafa Uzun, "İnşâ, Türk Edebiyatı", *DİA*, XXII (İstanbul 2000), 338.

onu seçmeli, mektubun matlana matlûb olan amaç ne ise onu yazmalı, her makam için en uygun olan tabir ne ise onu kullanmalıdırlar. Bu kimseler ayrıca az kelime ile çok fazla manayı ifade etme kabiliyetini de hâiz olmalıdırlar.”¹⁰⁹

Buradaki değerlendirmelerde de görüldüğü üzere, inşâ ehlinin İslâm ilimlerinin iki kaynağına ilişkin esaslı bir bilgilenme düzeyine sahip olmaları öncelikle şart koşulmaktadır. Bu durum, nişancı, münşi ve küttâb olarak adlandırılan ve daha ziyade “örfî hukuk” adı verilen hukukî birikimi kaleme alan kimselerin her neyi kaleme alıyorsa İslâm dinine muhâlif bir ifadeyi yazmaktan kaçınmalarını sağlamaya matuftur. Bu da müellifin örfî hukuk-şerî hukuk ayrımının birbirine muhalif ve mugayir iki farklı alan olmaması gerektiğine dair bir düşünceye sahip olduğu anlamında görülebilir.

d. Resmî Defterler (*Defâtir*)

Semerkindî, Osmanlı devlet teşkilatında birçok türü bulunan *defâtir* kelimesini¹¹⁰ dîvân tabirinin mukabili olarak kullanmaktadır. Fakat konuyla ilgili giriş mahiyetindeki bazı değerlendirmeleri hariç, bu kısımda dile getirdiği ifadeler, daha ziyade fıkıh literatüründe “ordu dîvânı” olarak nitelenen dîvânla alakalıdır.

Müellife göre dîvân teşkil etmenin önemi, “Ülkenin korunması (*hurâse*) ve devletin siyasetinin dayanağının dîvanların muhafazasına bağlı” olmasından kaynaklanmaktadır. Dîvân teşkilinin meşruiyet delili ise, “İslâm tarihinde ilk defa Ömer b. Hattâb’ın dîvân teşkil etmiş olması ve insanların takip eden yıllarda onun yolundan gitmeleridir.”¹¹¹

Bu girizgahın akabinde ordu defterlerinin nasıl tutulması gerektiğine dair değerlendirmelere geçilir. Buna göre, “Askerlerin isimlerinin kaydedilmesinde dikkate alınması gereken birisi umumî, diğeri hususî olmak üzere iki yön bulunmaktadır. Umumî olan yön şöyledir: “Eğer kabileler arasında Araplar varsa, onlar neseblerine göre ve İslâm’a girişteki önceliklerine göre düzenlenirler. Türkler ve diğeri kavimlerde olduğu üzere askerler Arap değillerse dikkate alınacak kriter, İslâm’a girişteki öncelikleridir. Böyle bir öncelik yoksa yahut bu açıdan durumları bilinmiyorsa veliyyü’l-emre yakınlıkları esas alınır. Bu açıdan da müsavî olurlarsa, Allah Teâlâya itaat açısından en yüksek makamda bulunma kriteri devreye

¹⁰⁹ Semerkindî, *LE*, vr. 4b.

¹¹⁰ Osmanlılarda tutulan defter çeşitleri ve özellikleriyle ilgili malumat için bk. Nejat Göyünç, “Defter”, *DİA*, IX (İstanbul 1994), 88-90; a.mlf., “Timar Ruznamçe Defterleri’nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi”, *Belleten* LX/227 (1996), s. 127-138.

¹¹¹ Semerkindî, *LE*, vr. 4b-5a. Bu görüşler konuyla ilgili eser telif eden fakihlerin de ortak kabulüdür, krş., Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultânîyye*, s. 297; Ferrâ, *el-Ahkâmü’s-sultânîyye*, s. 265; İbn Cemâa, *Adl’e Boyun Eğmek*, s. 83.

girer.”¹¹²

İkinci cihet, hususî askerlerdir (*cînd*). Bunların defâtire kayıt sırası için dik-kate alınacak ilk kriter, yaşça ileri olmaktır. Bu açıdan müsavî olanlar arasında cesaret kriteri devreye girer. Bunda da müsavî olmaları durumunda ise, veliyyü'l-emr kendi ictihadı uyarınca dilediğini takdim eder.¹¹³

Deftere kayıtla ilgili bu belirlemenin akabinde, bu kimselerin maaşlarıyla ilgili değerlendirmelere geçilir. Bu kısımda, ahkâm-ı sultâniye kitaplarındaki birçok görüşün aynıyla benimsendiği anlaşılmaktadır. Buna göre “Sultânın her iki kısımda bulunan askerlerin alacakları miktarı arttırma hakkı bulunmaktadır. Eşleri, evlatları, köleleri ve binek hayvanları için de bunu yapma hakkı vardır. Ulema bu kimselerin alacakları miktar kayıt altına alındıktan sonra beytül-mâlde bir fazlalık ortaya çıktığında sultânın bunların alacakları miktarı arttırma hakkının olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. İmam Şafî sultâna böyle bir hak vermezken; Ebu Hanîfe bu hakkı tanımıştır. Yine bu kimselerden birisi ardında vâris bırakarak vefat ederse, geçen zaman içinde hak ettiği tüm malî haklar vârislerinin olur. Fakat müstakbelde hak edeceği miktara, vârisler sahip olmazlar.”¹¹⁴

Sultânın askerlerin ulûfesini herhangi bir kusur (*zenb*) olmaksızın kesme hakkı bulunmamaktadır. Aynı şekilde askerlerin de hizmetlerini kesip ulûfeye müstagne kalmaları, kendilerine ihtiyaç sürdüğü müddetçe- caiz değildir.¹¹⁵

e. Emvâl

Yönetim kademesinde (*velâyet*) yer alan unsurlar/gruplarla ilgili son değerlendirme “emvâl” konusuna ayrılmıştır. Burada yer alan ifadelerde adalet dairesinin iki unsuru olan “Saltanatın nizâmının ancak komutanlar ve askerlerle tamam olacağına” işaret edilmekle birlikte, bu kimselerin varlığı yine mezkûr daire uyarınca malın varlığına bağlanmakta ve bu sebeple malların muhafaza edilmesi gerekmektedir.¹¹⁶ Bu noktada ise devreye Semerkandî'nin fikhî bakış açısı girmekte ve “Malların elde edilmesi hususunda hak ve insaf üzere olan devlet başkanlarının (*mülûk*) sünnetine tâbi olması gerektiği” belirtilen sultânın, yalnızca şu altı kaynaktan malları toplayabileceği ifade edilmektedir: “a) Cizye, b)

¹¹² a.g.e., vr. 5a. Bu değerlendirmeler fukahankilerle paralellik arz etmektedir, krş. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 300-301; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 269-271; İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek*, s. 85-86.

¹¹³ a.g.e., vr. 5a.

¹¹⁴ a.g.e., vr. 5a. Bu görüşü krş. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 305; İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek*, s. 73, 75.

¹¹⁵ a.g.e., vr. 5a. Bu görüş benzer bir şekilde Mâverdî (*el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 305-306) ve İbn Cemâa (*Adl'e Boyun Eğmek*, s. 75-76) tarafından tekrarlanmaktadır.

¹¹⁶ a.g.e., vr. 5a.

harac, c) öşür, d) ganimet, e) fey ve g) definelerle birlikte madenler.”¹¹⁷

Bu malların özellikleriyle ilgili son derece sınırlı bazı bilgilere yer veren müellif,¹¹⁸ “Bunların dışındaki mallarla ilgili olarak, bizim bilgimizin bunlara vâsıl olmadığını söyleyelim” diyerek konuyu sonlandırmakta, böylece meşru çerçevenin mezkûr altı maddeyle sınırlı kaldığını ifade etmektedir.¹¹⁹

C. Müşâvere

“Siyaset” başlıklı birinci bölümün son iki faslı, klasik dönem İslâm siyaset düşüncesinin en önemli kavramları arasında yer alan *müşâvere* ve *adli* konu edinmektedir. Semerkandî’ye göre bu kavramların bu bölüm içerisinde yer almasının sebebi, bunların “Sultâna gerekli (*lâzım*) olmalarıdır.”¹²⁰

Kitapta ele alınan diğer başlıkların önemli bir kısmında olduğu gibi müşâvere bahsine de ilgili âyet ve hadislerden yapılan nakillerle giriş yapılmaktadır. Buna göre “Yüce Allah, ihtiyacı olmadığı halde (*istiğnâihi anhâ*) Hz. Peygamber’e “Emr hususunda onlarla istişâre et! [Âli İmrân, 3/159]” demek suretiyle, meşvereti emretmiş ve istişâre edenleri övmek amacıyla şöyle buyurmuştur: “Namazı kılarlar. İşleri aralarında şûrâ iledir. [Şûrâ, 42/38]” Hz. Peygamber de ashâbına “Benimle istişâre ediniz”,¹²¹ “Müzâkere eden başarısız olmaz; istişâre eden pişman olmaz”¹²² ve “Kul meşverete başvurursa, şakî olmaz”¹²³ buyurmuştur.¹²⁴

Âyet ve hadislerle konunun meşruiyet çerçevesi belirlendikten sonra, Tevrat’a atıfta bulunularak “İstişâre etmeyen pişman olur” cümlesi nakledilir. Ardından Hz. Ali’nin konuyla ilgili şu sözü aktarılır: “Meşverette yedi haslet vardır. Doğruyu elde etmek, re’yin kesbi, hataya düşmekten korunmak, kınanmaktan sakınmak, pişmanlıktan kurtulmak, kalpleri kazanmak (*ülfe*) ve [selefin] yoluna iktida.”¹²⁵

Meşveretin meşruiyetine dair son nakil, Lokman’ın oğluna nasihatidir. Buna

¹¹⁷ a.g.e., vr. 5b.

¹¹⁸ Müellif, cizye ve haracın meşruiyetini gösteren şerî delilleri zikrettikten sonra “Ganimet ve fey ise hem aklen hem de naklen en güzel maldır. Madenlerle ilgili ayrıntılar, fıkıh kitaplarında yer alır” demek suretiyle açıklamalarını sonlandırmaktadır, bk. Semerkandî, *LE*, vr. 5b.

¹¹⁹ Semerkandî, *LE*, vr. 5b. Bu tespit, özellikle Hanefî ulemasının yaklaşımıyla örtüşmektedir. Konuyla ilgili olarak bk. Mehmet Erkal, “Beytülmâl”, *DİA*, VI (İstanbul 1992), 93. Şafîî ulemasının görüşü için bk. İbn Cemâa, *Adl’e Boyun Eğmek*, s. 64.

¹²⁰ Semerkandî, *LE*, vr. 5b.

¹²¹ Buharî, “Tefsîrû Süre 24”, 11; Müslim, “Tevbe”, 58; Tirmizî, “Tefsîrû Süre 24”, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 328; VI, 59.

¹²² el-Hindî, *Kenzü’l-ummâl fi süneni’l-akvâl ve’l-ef’âl*, VII, 813, 815.

¹²³ Abdullah b. Vehb el-Mısırî, *el-Câmi’ fi’l-hadis* (nşr. Mustafa Hasan Ebû’l-Hayr), Demmâm 1416/1996, I, 402-403.

¹²⁴ Semerkandî, *LE*, vr. 5b.

¹²⁵ a.g.e., vr. 5b.

göre oğluna, “Oğulcağızım. Başkasının aklını kendi aklın haline getir” diyen Lokman’a oğlu, “Babacığım, nasıl olacak bu iş?” diye sormuş; Lokman da “İşin hususunda, onunla istişâre et” cevabını vermiştir.¹²⁶

Meşveret bizatihi önemli olmakla birlikte herkes buna ehil değildir. “Aklı başında olan insanın” yedi sınıf insanla meşverette bulunmaması gerekmektedir. Buna göre “Câhil, düşman, hased ehli, mürâî, korkak, cimri ve hevâ ehli ile istişâre edilmemelidir. Zira “Câhil dalâlete götürür, düşman kişinin yok olmasını ister, hased ehli sahip olduğu nimetin zevalini ister, mürâî insanların hoşnutluğunu kazanmaya odaklanmıştır, korkak [zorda kalınca] kaçmayı düşünür, cimri ise mal toplamaya haristir, başka bir şey düşünmez. Hevâ ehli ise hevâsının peşi sıra gider, ardına dahi bakmaz.”¹²⁷

Son olarak iki farklı nakille istişârenin önem ve faydalarına temas edilmektedir. Bunlardan birisi Ali b. Ebî Tâlib’den gelen bir rivâyettir: “Hz. Peygamber’in hastalığı şiddetlendiğinde, amcam Abbas yanıma geldi, ‘Eğer iş bize kalacaksa Hz. Peygamber’e bir sor da bize versin, eğer bizim dışımızda birine kalacaksa bize vasiyette bulunsun ki biz de onu [müşâvereye] terk edelim’ dedi.”¹²⁸

İkinci rivâyet İmam Şafî’denir. “O başına bir hâdis e geldiğinde müşâver e etmeyi unutmuştu. Rüyasında gördüğü bir kişi ona ‘İşin hususunda istişâre et’ dedi. Uyanıp da istişârede bulununca, o olaydan istediği sonuca (*felâh*) ulaştı. Ardından da bir daha re’y ehliyle istişâreyi terk etmeyeceğine dair Allah’a söz verdi.”¹²⁹

D. Adalet

Siyaset bölümünün son faslı adalet konusuna ayrılmıştır. İslâm siyaset düşüncesinin en önemli kavramlarından olan adalet, yukarıda da ifade edildiği üzere Semerkandî için sultânda bulunması gereken en önemli meziyettir. Ele aldığı diğer kavramlara nazaran en çok hadisi bu konuda nakleden müellif, muhtemelen böylece hem konunun dinî açıdan önemini göstermeye çalışmakta, hem de meseleyi diğer siyasetnâme türü metinlerden farklı bir şekilde ağırlıklı olarak dinî naslar muvacehesinde ele aldığını vurgulamaktadır.

Konu başlangıcında adaletin gerekliliğini göstermek amacıyla zikredilen âyet şöyledir: “Allah adaleti, ihsanı, akrabaya yardım etmeyi (*itâi zi’l-kurbâ*) emrediyor. Fahşâyı, münkeri ve bağıyı yasaklıyor [Nahl, 16/90].” Buna göre *adlden* murad *el-insâf*dır. *İhsândan* murad ise insanları *affetmektir*. *İtâi zi’l-kurbâ* ise *sıla-i*

¹²⁶ a.g.e., vr. 5b-6a.

¹²⁷ a.g.e., vr. 6a.

¹²⁸ a.g.e., vr. 6a. Bu rivâyetle ilgili olarak bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve’s-siyâse*, Beyrut 2006, s. 8.

¹²⁹ a.g.e., vr. 6a.

rahîmdir. Fahşâdan nehyetmekle murad, kabîh olan söz ve amellerdir."¹³⁰

Adaletle ilgili olarak zikredilen hadisler ise şöyledir: "Sultânın bir günlük adaleti, Allah katında yetmiş senelik ibadete muâdildir"¹³¹; "[Kıyamet gününde] Allah'ın en sevdiği ve O'na en yakın olan kişi âdil sultândır. O'nun en çok buğz ettiği ve kendisinden uzak olan ise zâlim sultândır"¹³²; "Muhammed'in canını kudret ellerinde tutan Allah'a yemin olsun ki, âdil sultânın ameli, tüm raiyyenin ameline [denk gelecek şekilde] gökyüzüne yükseltilecektir"¹³³; "Dünyada adaletle davrananlar (*el-muksitûn*), kıyamet gününde Rahmân'ın huzurunda adaletli olmalarının mükâfatı olarak inciden minberler üzerinde olacaklardır"¹³⁴; "Allah'ın raiyyenin işlerini kendisine tevdi ettiği kimse eğer onlara şefkat göstermemişse, Allah ona cenneti haram kılar"¹³⁵; "Ümmetimden iki kişiye şefaetim haramdır: Zâlim melik ve haddi aşan bidatçi."¹³⁶

Bu nakillerin akabinde, "Hikmet sahibi kişilerin" rivâyetlerine geçilir. Bu rivâyetlerin başında ise adaletin önemini vurgulayan tüm metinlerde neredeyse aynıyla yer alan şu ifade gelir: "Mülk adaletle devam eder, meliki kâfir de olsa. Meliki mü'min olsa bile zulümle varlığını sürdüremez. Bu sebeple, kâfir olmasına rağmen Enûşirvan âdil olarak nitelenmiştir. Hz. Peygamber, [onu kastederek] 'Âdil melikin zamanında dünyaya geldim' buyurmuştur."¹³⁷ Ömer b. Abdülaziz, Hasan el-Basrî'den kendisine âdil melikin özelliklerini yazmasını istemiştir. Hasan şöyle yazmıştır: "Bil ki ey mü'minlerin emîri! Yüce Allah, âdil imâmı eğriliklerin doğrultucusu, yolunu kaybetmişlerin rehberi, fâsidlerin salâhu ve zayıfların kuvveti kılmıştır. Âdil imam, şefkatli bir çoban (*râî*), şefkatli bir anne-baba gibidir. O, bir kalb gibidir ki, diğer azâlar arasında o iyi olduğunda tüm azâlar iyi, o kötü olduğunda tüm azâlar kötü olur."¹³⁸

¹³⁰ *a.g.e.*, vr. 6a-6b. Müellife göre "Bu ifadenin livâta için olduğu da söylenmiştir."

¹³¹ Ebü'l-Fidâ İsmail b. Muhammed Aclunî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlül-übâs anma iştehere mine'l-ehâdis [alâ elsineti'n-nâs]*, Beyrut 1351-1352, II, 58. Benzer bir rivâyet için bk. Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, VI, 12.

¹³² Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, VI, 10.

¹³³ Bu ifadenin kaynağı bulunamamıştır.

¹³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 159, 303; Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, VI, 11.

¹³⁵ Benzer rivâyetler için bk. Buhârî, "Ahkâm", 8; Müslim, "İmân", 227, 228; Dârimî, "Rikâk", 77; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 25.

¹³⁶ Semerkandî, *LE*, vr. 6b. Benzer bir rivâyet için bk. Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, VI, 21, 30.

¹³⁷ a.mlf., *LE*, vr. 6b. Hadis olarak nakledilen bu ifade için bk. Ebu Bekir Ahmed el-Beyhakî, *el-Câmî li-şu'abi'l-îmân* (nşr. Abdülalî Abdülhamîd Hâmîd), Riyâd 1423/2003, VII, 167.

Klasik dönem siyaset metinlerinin "hükümdarı adil olduğu müddetçe mülkün küfürle devam edebileceğine" yönündeki iddiası daha ziyade İslâm öncesi örneklerle (çoğunlukla Enûşirvân ile) teyit edilir ve genellikle İslâm sonrası dönemden somut örnek gösterilmez.

¹³⁸ Semerkandî, *LE*, vr. 7a. Aktarılan son rivâyet klasik dönem İslâm siyaset düşüncesi metinlerinin adalet sembolü olan Hz. Ömer'le ilgilidir. Rivâyete göre Bizans imparatoru Hz. Ömer'e bir elçi göndermiştir. Elçi Medine'ye ulaştığında, Hz. Ömer'i Medine dışında gündüz vakti yere uzanmış tek başına uyurken görmüştür. Elçi onu bu halde gördüğünde kalbine önce bir korku (*huşû*)

Bir diğer ifadede ise adalet kavramı ile saadet kavramı arasında ilişki kurulmaktadır. Buna göre “Adalete muhabbet duymak, devlet başkanının (*melik*) saâdet esbâbındandır. Bunun alâmeti ise ilim ehliyle ve dindarlarla birlikte bulunmak, onlarla konuşmaya istekli olmaktır. Böylece bahsi geçen kişiler, melike hatırlatma vazifesini ifâ edebileceklerdir.”¹³⁹

Adalet bahsi, adaletin zıddı olan zulmün kötülüğüne dikkat çekilerek sonlandırılır: “Zâlim hiçbir zaman felâh bulmaz, zira ona yapılan bedduâ Allah katında makbuldür. Nitekim Hz. Peygamber, Mu’az’a şöyle söylemiştir: “Mazlumun [bed]duâsından sakın! Çünkü onunla Allah arasında bir perde yoktur.”¹⁴⁰

III.

Onaltıncı yüzyıl Osmanlısında kaleme alınan *Letâifü'l-efkâr ve kâşifü'l-esrâr*, kavram ve değerlendirmelerin yerli yerinde oluşuyla dikkat çeken nevi şahsına münhasır bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Atıfta bulunduğu şahıs ve eserlerden anlaşılacağı üzere son derece zengin bir birikimden haberdar olarak söz söyleyen müellif, eserinde oldukça üst düzey bir dil yakalamayı başarmıştır. Nitekim zaman zaman alıntı yaptığı şahısların ardından “Bu fakir der ki” ifadesiyle kendi düşüncelerini ve şürlerini de dile getirerek bilgisine olan özgüveni ortaya koymaktadır.¹⁴¹

Semerkandî, eserinde kendisinden önceki fikhî birikimin farkında olarak konuşmakta, bu eserlerde yer alan bilgileri aynıyla tekrarlamak yerine, verili kabul ettiği hususları esas alarak içinde bulunduğu dönemde dile getirilmesi gereken ve büyük çoğunluğu yukarıda incelenen mevzuları öne çıkartmaktadır. Eserde ele alınan konular, kurumların yapı ve işleyişinden ziyade, bu kurumlarda görev alacak veya hâlihazırda görevde bulunan kişilerin evsaf ve amellerine odaklanmaktadır. Bu durum, kitabın “mükelleflerin amelleri” bağlamında ve dolayısıyla fıkıh ilminin bakış açısıyla ele alındığını göstermektedir.¹⁴² *Letâifü'l-efkâr*'dan

düşmüş, sonra onun yanına gelmiş, selam vermiş ve “Tek başına nasıl uyudun, düşmanından korkmuyor musun?” demiştir. Hz. Ömer ona “Âdaletli oluşum sayesinde. Zira adaletle [insanların] güven[ini] kazandım ve [çekinmeden] uyudum” cevabını vermiştir.

¹³⁹ a.mlf., *LE*, vr. 7a.

¹⁴⁰ a.g.e., vr. 7a. Hadis için bk. Buhârî, “Zekât”, 63; “Mezâlim”, 9, “Meğâzî”, 60, “Tevhîd”, 64; Müslim, “İmân”, 69; Ebu Davud, “Zekât”, 5; Tirmizî, “Zekât”, 6, “Birr”, 68; Nesâî, “Zekât”, 46; İbn Mâce, “Zekât”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 233.

¹⁴¹ Mesela bk., Semerkandî, *LE*, vr. 61b, 65b, 74b, 86a.

¹⁴² İbrahim Paşa'yı konu edinen doktora çalışmasında “16. Yüzyılın başlarında kurumun başındaki kişi halâ kurumun bizzat kendisinden daha önemliydi” tespitini yapan Turan'ın bu ifadesi (*The Sultan's Favorite: İbrahim Pasha*, s. 110-111) Osmanlı'da kurumsallaşmanın bir türlü yerleşememiş olmasından ziyade, dünya tasavvurları fıkıh ilmi çerçevesinde şekillenen devlet ricalinin doğal bir refleksi olarak görülebilir. Zira bu tasavvura göre asıl olan, Allah katında sorumluluk sahibi mükelleftir. Bu sebeple, kurumsal işleyişten ziyade onun evsaf ve amelleri önemlidir. Bu hususta sağlıklı bir mesafe kat edildiğinde, bir başka ifadeyle temel dinî/ahlakî ilkelere uygun bir idare tatbik edildiğinde kurumsal yapı ve işleyiş de mecrasını bulacaktır.

hareketle rahatlıkla Osmanlı ulemasının “siyasî-fikhî ahkâm” olarak nitelenmesi mümkün olan ahkâm-ı sultâniye sahasındaki birikimin farkında oldukları¹⁴³ ve bu birikimi yaşadıkları döneme hitap edecek şekilde yeniden düzenleyerek eser telif ettikleri sonucuna ulaşmak mümkündür.¹⁴⁴ Devlet kademelerinde ve ilmiye sınıfı içerisinde önemli mevkilere gelmediği halde, fıkıh dilini kullanarak devrin vezir-i azamına ithâfen eser telif edebilen Semerkandî'nin eseri bu hususun somut bir göstergesidir.

Eserin dikkat çekici özellikleri arasında Osmanlı öncesi ve özellikle Selçuklu dönemi siyaset metinlerinin bir kısmındaki yaklaşımın aksine,¹⁴⁵ sınırlı sayıda referanslar dışında Fârisî tarih ve kültürüne neredeyse yer verilmemesidir. Bu durumu mevcut siyasi ortamlarla açıklamak mümkün gözükmemektedir. Zira Safevîlerin Osmanlı Devleti'ne esaslı bir rakip olduğu dönemde dünya tarihinde Şah İsmail ve takipçileri tarafından temsil edilen bir siyasî oluşuma yer verilmemesinin geçerli gerekçeleri olsa gerektir. Müellif tarih tasavvurunda Harem-i Şerif'i merkeze almakta ve Hz. Âdem'le başlattığı İslâm tarihini bu topraklara hâkim olma kriterine göre yazmaktadır. Böylece bu toprakların hâlihazırdaki hâkimi olan Osmanlı, İslâm dünyasının da meşru temsilcisi olmaktadır.

Hz. Peygamber'in vefatıyla halîfeler tarihine dönüßen bu tarihî sürece Osmanlı'nın eklenmesi başlı başına önemlidir. Ancak müellif, ilk padişahıtan itibaren Osmanlı hanedanına özel bir önem veren çağdaş bazı müelliflerden farklılaşarak,¹⁴⁶ hilâfeti kendisiyle başlattığı Yavuz Sultân Selim'den önceki sultânlara

Fıkıh eserleriyle ilgili bu tespitimiz Osmanlı'da kurumların yapı ve işleyişine odaklanan eserlerin kaleme alınmadığı anlamına gelmemektedir. Zira özellikle 16. yüzyıldan itibaren telif edilen eserlerde kurum merkezli yaklaşımların görülmeye başladığı anlaşılmaktadır. Sözelimi Hüseyin Yılmaz, *Kitab-ı Mesalihi'l-Müslimin* isimli kitap ile Lütfi Paşa'nın *Asafnâmesi*'ni bu çerçevede görmektedir, bk. *Notlar 14, Osmanlı Siyaset Geleneği ve Avrupada Doğu Sorunu*, İstanbul 2005, s. 16.

¹⁴³ Sözelimi fıkıhın kendisini gösterdiği kısımlardan birisi devlet ricalinin mezheplerine ilişkin değerlendirmelere yer verildiği kısımdır. Bu çerçevede halife ve sultânların tarihini ele alan kısımda zaman zaman hâkim mezhep olgusuna değinilmektedir. Eserde yer alan “Abbasî emirlerinin zamanında hüküm Ebu Hanife'nin mezhebine göreydi”, (LE, vr. 25b), “Memlüklerde Hanefilikten Şafîliğe geçen ilk melik Baybars'tır” (LE, vr. 41b) gibi cümleler müellifin hâkim mezhep olgusunu dikkate aldığını göstermektedir.

¹⁴⁴ Nitekim Osmanlı döneminde aralarında Gazzâlî ve İbn Teymiyye gibi müelliflerinkilerin de bulunduğu çok sayıda eser tercüme edilirken, mütercimler ilave ve çıkartmalarda bulunmuşlardır. Bu durum onların ele aldıkları metinleri içinde buldukları durumla uyumlu hale getirme çabası olarak görülmelidir. Benzer bir özellik şerh formunda kaleme alınan eserler için de geçerlidir.

¹⁴⁵ Mesela Ahmed b. Sa'd el-Usmânî'nin, Alâaddin Keykubâd'a sunduğu *Kitâbu'l-letâifi'l-'alâiyye* başlıklı siyasetnâmesi esas itibarıyla Fârisî merkezli referanslarla kaleme alınmıştır. Konuyla ilgili olarak bk. İhsan Fazhoğlu, “Sultan I. Alâuddîn Keykubâd'a Sunulan Siyasetname: *el-letâifu'l-'alâiyye fi'l-fedâilî's-seniyye*”, *Divân*, sy. 3 (1997/1), s. 225-239.

¹⁴⁶ Sözelimi Kanûnî dönemi veziriazamlarından Lütfi Paşa (ö. 970/1563) Osmanlı hilâfetinin meşruiyetini göstermek üzere kaleme aldığı *Hâlâsü'l-ümme* adlı risalesinde müceddidin evsafını zikrederken “Bil ki, Allah'ın yüzyılın başında göndereceği şahsın âlim olması gerekli değildir.

doğrudan atıfta bulunmamaktadır. Semerkandî'nin halifeler silsilesine eklediği iki Osmanlı Sultânı Yavuz Sultân Selim ve Kanûnî Sultân Süleyman¹⁴⁷ ile ilgili değerlendirmelerini, *Letâifü'l-efkâr*'ın dinî nas ve metinler çerçevesinde kaleme alınan giriş kısmının, bu iki padişahın şahsiyet ve amellerinde müşahhaslaşmış hali olarak okumak mümkün gibidir. Siyaset olgusunun dinle yakın irtibatının vurgulandığı bu değerlendirmeler, özellikle “adalet” ve “cihad” kavramları çerçevesinde şekillenmektedir. Buna göre, “Sultân Bayazıd'ın ihtiyarı ve askerini kendisine teveccüh etmesiyle başa geçmiş son derece adaletli bir pâdişah olan (*el-melikü'l-âdilü'l-a'del*) Yavuz Sultân Selim, aynı zamanda akıllı ve cesur bir hükümdardır.”¹⁴⁸ Yavuz'un, biri Şah İsmail,¹⁴⁹ diğeri Memlüklerle¹⁵⁰ yaptığı iki önemli savaşı onun dindarlığının ve adaletinin bir göstergesidir. Zira “Selim'in en önemli meziyeti, avam nezdinde velî, ulema nezdinde kafir olan [Şâh] İsmail'i yenmesidir.”¹⁵¹ “Ulemânın fetvası uyarınca hareket eden Selim,”¹⁵² “Mısır'ı

[Bu kişi] kimi zaman âlim olabilir, kimi zaman halife, kimi zaman da kendisine itaat edilen bir öncü (*mukaddem*) yahut bir melik olabilir.” (*Halâsü'l-ümme fi ma'rifeti'l-eimme* (nşr. Mâcide Mahlûf), Kahire 2001, s. 65-66) demekte, *Tevârih-i Âli Osman* (İstanbul 1341, s. 11) adlı eserinde ise Emevî, Abbâsî, Selçuklu ve Osmanlılardan dokuz devlet başkanını *müceddid* olarak nitelemektedir. Osman Gazi, I. Mehmed ve Yavuz Selim eserde, sırasıyla yedi, sekiz ve dokuzuncu yüzyılların müceddidleri olarak gösterilmektedir. Osmanlı sultânlarının I. Murad'dan itibaren çeşitli vesilelerle halife unvanını kullandıkları yönündeki iddialar için bk. Azmi Özcan, “Hilâfet, Osmanlı Dönemi”, *DİA*, XVII (İstanbul 1998), 546.

¹⁴⁷ Semerkandî, doğrudan hilâfetin Osmanlı Devletine geçişine dair herhangi bir nakle yer vermemekle birlikte, Osmanlı halifelerinin tarihini Sultân Selim'le başlatmakta ve Kanûnî'yi de halife olarak görmektedir. Sözelimi Kanûnî'nin bir sefer sonrası İstanbul'a girişini “Sahib-kırân makkâr-ı hilâfetine vâsil oldu” cümlesiyle ifade ettiği için bk. *LE*, vr. 58b-59a.

¹⁴⁸ Semerkandî, *LE*, vr. 54b-55a. Müellife göre “Cesaret ve tedbirinde ecdadı arasında Yavuz'un bir benzeri yoktur.”

¹⁴⁹ Müellife göre, Yavuz'un “habîs kavim” olan Karabaşlara yani Safevilere karşı savaşmış olması, onun takvali ve dindar oluşuna delâlet etmektedir. Çaldıran'ın isminin bu tarihten sonra Kâfir-kıran olduğunu ifade etmesi meseleyi bütünüyle cihad olgusu çerçevesinde değerlendirdiğini göstermektedir, Semerkandî, *LE*, vr. 55b-56a.

¹⁵⁰ Müellif Memlükleri “bağî askerler” olarak görmekte, “şeytanın taraftarları” olarak nitelemektedir, Semerkandî, *LE*, vr. 56b.

¹⁵¹ Semerkandî, *LE*, vr. 57a.

¹⁵² Yavuz'un “Çaldıran savaşında Şah İsmail'e yardım edenlerin öldürülmesi vâcibdir” fetvası doğrultusunda amel etmesine dair bir değerlendirme için bk. Semerkandî, *LE*, vr. 56a.

Osmanlı şeyhülislâm ve tarihçisi Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534), Yavuz Selim zamanında yazdığı *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde der hakk-ı Kızılbaş* başlıklı bir risalede “Şah İsmail ile Şüiler'e karşı açılacak savaşlarda diğeri din düşmanlarıyla yapılacak savaşlar gibi cihad hükümlerinin geçerli olacağı, onların kestiklerinin yenmez ve nikâhlarının bâtil olduğu şeklindeki fetvası İran'a yapılan seferin dinî zeminini ve gerekçelerini hazırlamıştır.” Konuyla ilgili olarak bk. Şükrü Özen, “Kemalpaşazâde, Fıkhî Görüşleri”, *DİA*, XXV (Ankara 2002), 241; Ahmet İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslam Hukuku*, (doktora tezi), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 35-41. Semerkandî'nin değerlendirmeleri Kemalpaşazâde'nin değerlendirmeleriyle birebir örtüşmektedir.

fethettiğinde de Tomanbay'ı öldürmekle zulmün kökünü kurutmuştur.”¹⁵³

Semerkindî'nin nazarındaki en güçlü ve önemli sultân ise muasırı olduğu Kanûnî Sultân Süleyman'dır. Adalet, akıl, ilim, cesaret ve emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkeri tatbik gibi eser boyunca vurgulanan neredeyse tüm olumlu sıfatlara sahip olan bu sultân, aynı zamanda fetihlerini gaza niyetiyle yapmış bir padişah olarak tasvir edilerek yüceltilmektedir.¹⁵⁴

Temel saik ve sonuçlarının bu şekilde özetlenmesi mümkün olan eserin ana kurgusunun Osmanlı siyaset düşüncesinin merkezî kavramlarından olan adalet düşüncesi çerçevesinde şekillendiği anlaşılmaktadır. Ancak adalet, dinî nas ve uygulamalardan bağımsız soyut bir düzlemde ele alınmak yerine, eserde esaslı bir yere sahip olan sultânın şerî çerçevedeki faaliyetlerinin bir sonucu olarak belirmektedir.¹⁵⁵ Buna göre Allah'ın kullarını ve ahkâmını muhafaza etmekle yükümlü olan sultâna yüklenen vazifeler arasında yer alan, “Ülkenin ve malların muhafazası, zulme mani olup haddi aşanları cezalandırmak, ilme ve ehline ihtiram gösterip, istişâreye önem vermek” esas itibariyle diğer ahkâm-ı sultâniye eserlerinin de ortak vurgusunu teşkil eden “şeriata ittiba” tabiriyle açıklanmaktadır.¹⁵⁶ “Şeriata bağlılığını sürdürmek” durumunda olan “ehliyetli ve yetenekli sultân”, maiyetindeki görevlileriyle birlikte böylece adaletin tahakkuk etmesine vesile olacak, bu durum ise cihânın salâhını ve devletinin bekâsını sağlayacaktır.

¹⁵³ Semerkindî, *LE*, vr. 56b. Müellifin değerlendirmelerinde Memlûklerin “bağî ve zâlim” olmaları hususu öne çıkmaktadır. Müslüman bir devletle yapılması hasebiyle tartışma konusu olan savaş meselesinde savaş taraftarı olan Osmanlı uleması Memlûkleri Semerkindî'nin bu değerlendirmeleri doğrultusunda görmüş ve özellikle “yol kesen bağîler (*kuttâ'-ı tarîk*)” şeklinde nitelemişlerdir. Mesela “Hersekzâde Ahmed Paşa ve Pîri Mehmed Paşa gibi vezirlerin muhalefetine rağmen Mısır seferine çıkılması yönünde görüş bildiren” Kemalpaşazâde'nin bu yöndeki görüşleri için bk. Özen, “Kemalpaşazâde, Fikhî Görüşleri”, s. 241; İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları*, s. 41-44; Mustafa Kılıç, “İbn-i Kemâl'in Mısır Fethine Dair Bir Risâle-i Acîbesi”, *Diyanet Dergisi*, Ankara 1990, VI/1, 114-119.

¹⁵⁴ Semerkindî, *LE*, vr. 57a-b, 58a.

¹⁵⁵ Osmanlı siyaset düşüncesini oluşturan metinlerini bir kısmında adalet, “şeriata ittiba” ile eşdeğer görülmektedir. Konuyla ilgili değerlendirmelerinden Semerkindî'nin bu yaklaşımın takipçisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu düşüncüyü oluşturan temsil gücü yüksek metinlerden biri olan *Mîrsâdü'l-ibâd*'da yer alan şu ifade bu açıdan dikkat çekicidir: “Çün [pâdişâh] hükûmeti hakk yirine getüre, pes Hak emriyle işleye, egerçi 'adl eyleye ammâ tabî'at dileği birle itmiye belki şerî'at işâretiyile işleye ve işi Hak için işleye, halk için olmaya tâ ki halk âna 'âdil imiş disinler diyü niyyet itmeye.”, Necmeddîn-i Dâye, *Sûfî Diliyle Siyaset: İrşâdü'l-mürîd ile'l-murâd fi tercemeti Mîrsâdü'l-ibâd*, (çev. Kâsım b. Mahmûd Karahisârî; yay. haz. Özgür Kavak), İstanbul 2010, s. 56.

¹⁵⁶ Bu yönde bir tespit için bk. Özgür Kavak, “İslâm Siyaset Düşüncesi Üzerine”, (İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek* içinde), s. 18-19.